

Юрій Мацієвський

**У пастці гібридності:
зигзаги трансформацій політичного
режиму в Україні (1991-2014)**

Чернівці
Книги – XXI
2016

Зміст

Вступ 7

Розділ I. Теоретичні канони та альтернативи: як нам вивчати політичні зміни в Україні?

1.1. Три підходи до пояснення політичних змін	29
1.2. Актори чи інститути: концептуалізація політичного режиму . .	50
1.3. Можливості та обмеження транзитології: труднощі періодизації транзиту в Україні	57
1.4. Можливості та обмеження інституціоналізму: президенціалізм і демократія в Україні.	67
Висновки	80

Розділ II. Старі інститути, нові умови: етапи сповзання у пастку гібридності (1991-2004 рр.)

2.1. Актори та інститути: формування правил політичної гри під час президентства Л. Кравчука	83
2.2. Невдала спроба консолідації влади: епоха Л. Кучми	127
2.3. Розкол еліт і формування опозиції	184
Висновки	189

Розділ III. Перша спроба виходу з пастки: «Помаранчева революція» та її наслідки

3.1. «Помаранчева революція» в академічному дискурсі: умови, динаміка, наслідки	197
3.2. «Помаранчева революція» у світлі порівняльних соціальних досліджень	214
3.3. Еліти в Україні до і після «Помаранчевої революції»	232
Висновки	254

Розділ IV. Дефектна демократія в Україні у постпомаранчевий період

4.1. Чи змінився політичний режим після «Помаранчевої революції»?	259
4.2. Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенко	282

4.3. Клієнтелізм в Україні у період президентства В. Ющенко	300
Висновки	304

Розділ V. Гібридизація режиму у період президентства В. Януковича

5.1. Занепад «дефектної демократії» на початку президентства В. Януковича	309
5.2. Псевдо, квазі чи напів: тенденції трансформації режиму через два роки після президентських виборів.	321
5.3. Структурні обмеження, інволюція конституціоналізму і гібридизація політичного режиму в Україні	337
5.4. Клієнтелізм і непотизм в Україні у період президентства В. Януковича	365
Висновки	384

Розділ VI. Від «стабільності» до розпаду: криза і революція в Україні

6.1. Політична стабільність, криза і конфлікт: динаміка політичного циклу	393
6.2. Емпірична перевірка стабільності режиму за президентства В. Януковича.	408
6.3. Зовнішній тиск чи внутрішні ресурси: що зумовило зміну влади у 2014 р.?	416
6.4. Дві кризи і революція: події 2004 та 2014 років в Україні у порівняльній перспективі	437
Висновки	451

Післямова 457

Бібліографія 479

Додаток А	545
Додаток Б	547
Додаток В	550
Додаток Г	551

Вступ

Із часу проголошення незалежності українці п'ять разів вибирали президента, вісім разів парламент і двічі масово виходили на вулиці, щоб змінити владу. Після короткого періоду лібералізації, що припав на першу половину 90-х рр. ХХ ст., ми стали свідками двох невдалих спроб авторитаризації, здійснених у період президентства Л. Кучми та В. Януковича, а також невдалої спроби демократизації, що збіглася з президентством В. Ющенка.

Революція і російська агресія в Україну мали би змусити еліти розпочати системні реформи. Проте реакція нового керівництва на загрози викликає застереження щодо успіху другої спроби демократизації. У 2015 році у питаннях реформ, безпеки, державності і демократії Україна опинилася у стані, близькому до того, у якому вона була у 1991 році. Як це пояснити? Іншими словами, чому попри часті зміни людей при владі політичний режим, як і базові засади функціонування суспільства, залишаються незмінними або змінюються дуже повільно?

Відповіді на ці питання можна шукати в руслі кількох теоретичних настанов¹. Так у 90-х і на початку 2000-х років переважали пояснення, здійснені в руслі еволюційної / модернізаційної парадигми. Одна частина авторів звертала увагу на структури – державу, економіку, культуру, ідентичність тощо, а інша – на агентів змін – владну та опозиційну еліти, партії, громадські організації, які збільшували чи зменшували вплив структурних чинників. У стосунку до України найчастіше згадують відсутність національної єдності, слабкість держави, недосконалий інституційний дизайн, негативний вплив номенклатури, а згодом кланів, на політичний процес. Кожен із цих чинників доповнює наше уявлення про те, чому Україна не стала демократією ні в першу, ні в другу декаду незалежності, але навіть усі разом вони не дають відповіді на питання, чи може вона будь-коли стати демократією і скільки часу буде тривати перехід.

Протилежний погляд поділяють автори, які відштовхуються від інволюційної логіки змін². У полі зору тут процеси розпаду, занепаду,

¹ Більше про це див. у підрозділах 1.1. та 1.3.

² Див., наприклад, Linz J. The Breakdown of Democratic Regimes. Crisis, Breakdown and Reequilibration / J. Linz, A. Stepan // The Johns Hopkins University Press. Baltimore and

виродження переважно радянських інститутів, зокрема держави, які залишилися пострадянським країнам у спадок від СРСР. Ці автори добре описали інволюційні процеси на пострадянському просторі, але, як і вчені, що поділяють еволюційну логіку змін, не пояснюють ні скільки часу триватиме розпад, ні коли та чим він закінчиться. Якщо перші вважали хвилі демократизації / авторитаризації складовими руху до демократії, то другі вбачали у цьому намагання зупинити розпад. Цікаво, що другий підхід досі залишається мало помітною альтернативою до ще недавно домінуючих пояснень.

Можливо тому парадигму демократизації підважили роботи, що наголошують на стратегіях виживання і репродукції режимів, які отримали назву «гібридних». Так з'явилися неовеберівські, зокрема теорія неопатримоніалізму³, циклічні (патронатного президентства)⁴ чи структурні пояснення динаміки гібридних режимів⁵. Поділяючи таку теоретичну настанову, політичні зміни в Україні тут розглядаються крізь призму «гібридизації». Іншими словами, ми спробуємо пояснити, чому протягом усіх років незалежності Україна не змогла стати ні демократичною, ані авторитарною державою. Україна є прикладом країни з гібридним режимом, де формальні інститути (конституція, закони та законодавчі акти) є підірвані неформальними (клієнтелізмом, непотизмом і корупцією). Домінування неформальних інститутів над формальними завадило елітам домовитися про «гру за правилами», що, своєю

London. – 1978.; Burawoy M. The State and Economic Involution: Russia Through a China Lens / M. Burawoy // *World Development*, 1996. – Vol. 24. – № 6. – P. 1105-1117.; Дерлугьян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Г. Дерлугьян // *Полис*. – 2000. – № 2, 3. – С. 19-29.; Швырков И. А. Украина: закономерности распада / И. А. Швырков // *Полития*. – 2014. – № 2. – С. 34-47.

³ Див., наприклад, Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism and Empire Building in the New States // *World Politics*. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 194-206.; Eisenstadt S. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism / S. Eisenstadt // London: Sage, 1973.; *Patrimonial Power in the Modern World* / J. Adams, M. Charrad (eds) // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – Sage, 2011.; Стосовно України див. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография / А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006.

⁴ Див., наприклад, Hale H. Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective / H. Hale // New York, NY: Cambridge University Press, – 2015. – P. 372-377.

⁵ Levitsky S. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War / S. Levitsky, L. Way // *Problems of International Politics*. – Cambridge University Press. – 2010.

чергою, призвело до інволюції конституціоналізму, а відтак до ситуації, яку ніхто з ключових політичних гравців не зацікавлений змінювати. Іншими словами, Україна потрапила в інституційну пастку, яку ми називаємо «пастка гібридності». Ця пастка – це сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися у бік демократії, але дозволяють зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму. Попри переконання про те, що в Україні змінилося кілька політичних режимів, ми вважаємо, що коректніше говорити про існування одного режиму протягом усього періоду незалежності⁶. Такий підхід дозволяє по-новому поглянути на процеси змін, що тривають в Україні від проголошення незалежності.

Випадок України є цікавим, щонайменше, у двох інших аспектах. По-перше, зигзагоподібна траєкторія політичних змін в Україні значно відрізняється не лише від шляху країн Центральної та Східної Європи, а й від більшості пострадянських держав. У цьому сенсі Україна відрізняється не тільки від Росії чи Білорусі, які опинилися у пастці авторитаризму⁷, але й від Грузії та Молдови, які досягли більших успіхів на шляху реформ.

Якщо домінування неформальних інститутів над формальними притаманне більшості пострадянських держав, то чому тоді одні повернулися до авторитаризму, інші стали демократіями, а ще інші, такі, як Україна, залишаються «гібридними»? По-друге, якщо демократичний транзит у країнах Балтії і більшості країн Східної Європи закінчився, то ключовим питанням залишається те, чи зможе Україна стати ліберальною демократією, чи, як і раніше, залишатиметься «гібридним режимом», чи, може, повернеться до авторитаризму. У світлі драматичних подій кінця 2013 і 2014 рр. ці питання набувають особливої ваги.

Гібридність та гібридні режими: огляд літератури

Так звана «третя хвиля» демократизації прокотилася країнами Латинської Америки та Східної Європи у період 70-90-х років минулого століття. Проте ця хвиля не принесла з собою демократизацію стількох країн, як того очікували теоретики та політики. Насправді найбільш

⁶ Більше про це див. у підрозділі 1.1.

⁷ Щодо Росії див. Гельман В. Россия в институциональной ловушке / В. Гельман // *Pro et Contra*. – 2010. – № 4-5. – С. 23-38.; Гельман В. Из огня да в полымя. Российская политика после СССР / В. Гельман // СПб.: БХВ-Петербург, 2013.

типовим у період з 1945 до 1998 року був перехід не від авторитаризму до демократії, а від авторитаризму до напівдемократій⁸. Хоча термін «гібридний» був на устах науковців починаючи з середини 90-х рр. XX ст.⁹, лише після критики Т. Карозерса¹⁰ гібридні режими почали розглядатися як окремий тип політичного режиму. З початку двохтисячних уся «парадигма транзиту» була поставлена під великий сумнів, а вивчення гібридних режимів зайняло чільне місце у порівняльній політології¹¹. Вчені встановили, що такі режими існують практично у кожній частині світу. Попри те, що кінець холодної війни і розпад Радянського Союзу викликали хвилю демократизації, вони також викликали і хвилю гібридизації¹². Як показав М. Макфол, «четверта хвиля» була такою ж гібридною, як і демократичною¹³.

Збільшення кількості досліджень не призвело, однак, до вироблення спільного погляду на походження, динаміку та здатність до виживання

⁸ З 205 випадків таких виявилось 62, тоді як від демократії та напівдемократії до авторитаризму було 32 та 42 переходи відповідно. Більше див. Reich G. *Categorizing Political Regimes: New Data for Old Problems* / G. Reich // *Democratization*. – 2002. – № 9. – P. 12.

⁹ Початок досліджень гібридних режимів був закладений у роботах Karl T. *The Hybrid Regimes of Central America* / T. Karl // *Journal of Democracy*. – 1995. – Vol. 6. – № 3. – P. 72-86.; Collier D. *Democracy with Adjectives. Conceptual Innovations in Comparative Research* / D. Collier, S. Levitsky // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – № 3. – P. 430-451.; Diamond L. *Thinking about Hybrid Regimes* / L. Diamond // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 21-35.

¹⁰ Так, Т. Карозерс зауважив, що більшість пострадянських режимів не демократизується. Див. Carothers T. *The End of the Transition Paradigm* / T. Carothers // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 15-21.

¹¹ Про сучасну дискусію щодо гібридних режимів див. Schedler A. *The Menu of Manipulation* / A. Schedler // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 36-50.; Schedler A. *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition* / A. Schedler // Boulder, CO.: Lynne Rienner, 2006.; Ottaway M. *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism* / M. Ottaway // Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2003.; Howard M. M. *Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes* / M. M. Howard, G. P. Roessler // *American Journal of Political Science*, 2006. – Vol. 50. – № 2. – P. 365-381.; Cassani A. *Hybrid What? Partial Consensus and Persistent Divergences in the Analysis of Hybrid Regimes* / A. Cassani // *International Political Science Review*, 2014. – Vol. 35. – №5. – P. 542-558.

¹² Див. Linde J. *Into the Gray Zone. The Recent Trend of “Hybridization” of Political Regimes* / J. Linde // *QoG Working Paper Series*, 2009. – Vol. 7. – P.1-3.

¹³ Термін «четверта хвиля» запропонував М. Макфол. Див. McFaul M. *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World* / M. McFaul // *World Politics*. – 2002. – Vol. 54. – № 2. – P. 212-244.

гібридних режимів. Хоча поява гібридних режимів пояснюється або результатом розпаду авторитаризму, або побічними наслідками демократизації, вчені визнають, що гібридні режими були й до початку третьої хвилі демократизації. Щодо функціонування режимів, то основні питання стосуються того, що визначає гібридність – демократичний фасад чи особлива динаміка? Як це впливає на забезпечення легітимності? Якою тут є роль виборів? Як поведуться основні гравці – влада, опозиція, еліти. Як вибори, партії і парламент підсилюють клієнтелістські практики? Ще одна група питань стосується взаємодії між виконавчою владою, президентом і опозицією. Зокрема, як вибори дозволяють кооптувати опозицію і фрагментувати її? Ці та суміжні питання є важливими у контексті України, тому вони будуть предметом розгляду в цій роботі.

Стосовно виживання режимів питання полягає в тому, як інституційна основа впливає на поведінку акторів і збереження режиму? Спочатку вважалося, що гібридні режими нестабільні. Причини шукали у несумісності демократичних і авторитарних рис, зокрема виборів, а також у можливості розколу оточення.

Новіші дослідження показують, що гібридні режими виявляють значну живучість¹⁴. Демократичний фасад сприяє виживанню, а вибори – легітимації режиму. Так відбувається оновлення режиму, а не його зміна. Доки вибори забезпечують зовнішню підтримку, вони знімають суспільну напругу і сприяють стабільності. Так само доки вибори залишаються засобом роздрібнення та кооптації опозиції, вони дозволяють контролювати опозиційну еліту. Таким чином вибори дозволяють тримати під контролем оточення, опозицію та маси і цим забезпечують виживання режиму.

Вивчення лише інституційної основи гібридних режимів не дає однозначної відповіді на питання про їхні шанси демократизуватися. З одного боку, ті режими, які не встояли, мають кращі шанси демократизуватися, проте, як показали дослідження «четвертої хвилі», зміни можуть відбуватися і в протилежному напрямі. Щодо ролі агентів, то

¹⁴ Див. Lust-Okar E. *Divided They Rule: The Management and Manipulation of Political Opposition* / E. Lust-Okar // *Comparative Politics*, 2004. – Vol. 36. – № 2. – P. 159-179.; Ghandi J., Lust-Okar E. *Elections Under Authoritarianism* / J. Ghandi, E. Lust-Okar // *Annual Review of Political Science*. – 2009. – № 12. – P. 403-422.; Magaloni B. *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico* / B. Magaloni // Cambridge, UK.: Cambridge University Press. – 2006.

сама зміна гравців (політичних еліт і бізнес-груп) не означає, що гібридні режими починають рухатися до демократії. В Україні (і не тільки) існує переконання, що зміна людей при владі шляхом виборів чи революції має сприяти демократизації. Проблема тут у тому, що режим, і це не лише в Україні, розглядається як владне угруповання¹⁵. Звідси зміна правлячої групи – це вказівка на зміну режиму. За цією логікою режим в Україні змінювався мінімум двічі (у 2004 і 2014 рр.), а максимум чотири рази: 1991, 2004, 2010 і 2014 рр. У цій роботі стверджується, що зміна лише людей, без зміни інституційної основи, не свідчить про зміну режиму. Політичні гравці можуть змінюватись, як, наприклад, під час виборів чи революцій, а визначальні правила – часто ні. Режим змінюється тоді, коли зміна гравців супроводжується зміною визначальних правил політичної гри.

Проблемні аспекти вивчення гібридних режимів

На теоретичному рівні перед дослідниками постало завдання сформулювати таке поняття, яке б чітко відокремлювало гібридні режими від консолідованого авторитаризму і демократії¹⁶. Тут виявилися дві проблеми. Перша полягає у тому, що немає згоди щодо того, як визначати гібридні режими – аналітичним чи емпіричним шляхом. Це породжує другу проблему – які є сутнісні ознаки гібридного режиму, за якими можна визначити їхню кількість. У спробі вирішити цю проблему вчені розділилися на три групи: одні розглядають гібридні режими як неповноцінну демократію¹⁷, інші бачить їх як неповний, окремий прояв чи підтип авторитаризму¹⁸, а ще інші вважають їх

¹⁵ Більш детально про це див. у підрозділі 1.2.

¹⁶ Див. Wigell M. Mapping «Hybrid Regimes»: Regime Types and Concepts in Comparative Politics / M. Wigell // *Democratization*, 2008. – Vol. 15 – № 2. – P. 230-250; Bogaards M. How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism / M. Bogaards // *Democratization*, 2009. – Vol. 16. – № 2. – P. 399-423; Ekman J. Political Participation and Regime Stability: A Framework for Analyzing Hybrid Regimes / J. Ekman // *International Political Science Review*, 2009. – Vol. 30. – № 1. – P. 7-31; Morlino L. Are There Hybrid Regimes? Or are They Just an Optical Illusion? / L. Morlino // *European Political Science Review*, 2009. – Vol. 1. – № 2. – P. 273-296.

¹⁷ Див., наприклад, Merkel W. Embedded and Defective Democracies / W. Merkel // *Democratization*, 2004. – Vol. 11. – № 1. – P. 33-58.

¹⁸ Див., Ghandi J. Political Institutions Under Dictatorship / J. Ghandi // N.Y.: Cambridge Univ. Press, 2008.; Bueno de Mesquita B., Smith A., Siverson R.M., Morrow J.D. The

окремим типом режиму¹⁹. Кожна з цих груп досягла певного прогресу в поясненні того, що відбувається у цій «сірій зоні», але досі немає згоди ні щодо остаточних ознак, ні щодо кількості гібридних режимів.

Ті автори, які дивляться на гібридні режими як неповну демократію, зіткнулися з тим, що немає універсальної концепції демократії, яка могла б стати початком відліку як для теоретичних, так і емпіричних досліджень. З одного боку, є мінімалістське визначення демократії, яке каже, що демократія передбачає певну сукупність громадянських свобод, таких як свобода організації, свобода слова й інформації на додаток до вільних, чесних та змагальних виборів. З іншого боку, є максималістське визначення, яке деталізує вище згадані ознаки горизонтальною відповідальністю (систему стримувань і противаг між гілками влади), верховенством права та відсутністю політичних гравців, які не дотримуються демократичних правил гри. Хоча ці два підходи концептуально відрізняються один від одного, вони мають дві спільні характеристики, які заважають вченим відрізнити демократію від авторитаризму, а їх обох від гібридного режиму. Як зауважив німецький дослідник Крістіан Гебель (Göbel), «по-перше, вони [визначення] складаються з кількох критеріїв, і всі критерії є необхідними елементами демократії; по-друге, ...більшість цих критеріїв належать до явищ, котрі є не умовами, а питаннями міри їх прояву»²⁰.

Тим не менше поняття гібридного режиму зазнало принаймні двох перетворень. По-перше, було встановлено, що гібридні режими змінюються не тільки у напрямі демократії. Починаючи з середини ХХ ст., їхні траєкторії виявляють значну варіативність, включно з рухом у бік диктатури²¹. По-друге, з широкого поняття, яке поєднувало в собі окремі ознаки демократичного і деякі ознаки авторитарного режиму, поняття намагалися звзити до позначення окремого типу режиму. Більшість учених погоджується, що характерною ознакою гібридного режиму в вузькому значенні є конкурентні вибори. Інші ознаки – це різні елементи авторитаризму, щодо яких остаточної згоди поки що немає.

Logic of Political Power / B. Bueno de Mesquita, A. Smith, R.M. Siverson, J.D. Morrow // Cambridge, MA: MIT Press, 2003.; Schedler A. (2002, 2006); S. Levitsky, L. Way (2010).

¹⁹ Про дискусію щодо суті гібридних режимів див. Morlino L. (2009), Cassani A. (2014).

²⁰ Göbel C. Semiauthoritarianism / C. Göbel // *21st Century Political Science: A Reference Handbook*. SAGE Publications. – 2010. – P. 258-266.

²¹ Див. McFaul M. (2002), Carothers T. (2002), Levitsky S., Way L. (2010).

Так, наприклад, італійський дослідник Андреа Кассані, спираючись на найбільш впливові дослідження у межах другого і третього підходів, виявив 159 гібридних режимів, що існували у період 1974-2008 рр.²² Сумнівно, однак, що ця спроба стане початком побудови консенсусу щодо того, які режими вважати гібридними, а які ні.

Які авторитарні елементи присутні у гібридних режимах? Американський політолог Генрі Хейл, наприклад, бере до уваги лише один елемент – клієнтелізм²³. Німецька дослідниця Хейдрун Зінікер пропонує розрізняти демократії, автократії і гібридні режими на основі п'яти показників (правління цивільних, поліархія, верховенство закону, «цивілізованість» (civilizedness) і політичне включення/виключення)²⁴. Якщо жоден із цих показників не виявляється – режим авторитарний. Якщо ж виявляються усі – режим демократичний. Мінімальними ознаками гібридного режиму авторка вважає цивільне правління і поліархію, а також невиконання хоча б одного з трьох інших критеріїв. Шведський дослідник Йоакім Екман називає шість ознак гібридності (змагальні вибори, значний рівень корупції, недостатня якість демократії, проблеми зі свободою преси, обмеження громадянських свобод і відсутність верховенства закону)²⁵. Ще інші не визначають ознак гібридного режиму, але стверджують, що це «ретельно сконструйовані і підтримувані альтернативні системи»²⁶. Є й такі, які вважають, що це «...зловживання [президентом] своїми повноваженнями, які призводять до порушення хоча б одного з трьох визначальних атрибутів демократії: 1) вільних виборів, 2) громадянських свобод, 3) відносно рівного поля політичної гри»²⁷. Ці три останні елементи характерні лише для одного різновиду гібридного режиму, який називають *змагальним авторитаризмом*. Разом з *електоральним авторитаризмом*²⁸ ці поняття є чи не найкраще розробленими концептами у сучасних дослідженнях гібридних режимів. Насамкінець, італійський учений Леонардо Морліно

²² Cassani A. (2014. – P. 9).

²³ Див. Hale H. (2015).

²⁴ Zinecker H. Regime-Hybridity in Developing Countries: Achievements and Limitations of New Research on Transitions / H. Zinecker // International Studies Review. – 2009. – Vol. 11. – № 2. – P. 302-331.

²⁵ Ekman J. (2009).

²⁶ Ottaway M (2003. – P. 7).

²⁷ Levistkty S., Way L. (2010. – P. 7).

²⁸ Schedler A. (2006).

стверджує, що називати режим гібридним, у значенні окремого типу режиму, можна лише тоді, коли впевнитися, що гібридність не є перехідним явищем. Для Морліно лише ті країни, які за оцінками «Freedom House» були у категорії «частково вільних» не менше десяти років, можуть вважатися гібридними. Подібно до інших авторів він визначає сім параметрів (верховенство права, виборчий процес, функціонування уряду, політичний плюралізм, свобода переконань, свобода асоціацій, а також особиста автономія і свобода),²⁹ на основі яких розрізняє три типи гібридних режимів: квазі-демократії, обмежені демократії і демократії без держави. Так чи інакше, цей стислий огляд показує, що дискусія про ознаки і типологію режимів ще далека від завершення.

Емпіричні дослідження гібридних режимів зосереджуються на їхній внутрішній динаміці. Головним теоретичним питанням, яке об'єднує дослідників у цю групу, є те, чому одні гібридні режими демократизуються, а інші ні. Супутнє емпіричне питання полягає в тому, які гібридні режими можуть демократизуватися, які не можуть, а які залишаються стабільними. Серед десятків досліджень, що шукають відповіді на ці питання, три роботи заслуговують особливої уваги: це редакований Андреасом Шедлером (Schedler) збірник про електоральний авторитаризм (2006),³⁰ спільне дослідження Стівена Левітські та Лукана Вей (Levitsky and Way) про змагальний авторитаризм (2010)³¹ і дослідження Генрі Хейла про динаміку гібридних режимів у посткомуністичній Євразії (2014)³².

Усі автори розглядають гібридні режими як більше авторитарні, ніж демократичні, і всі вони зацікавлені напрямом зміни режимів. Водночас кожне дослідження розглядає ці зміни з різних перспектив. Якщо Шедлер і його колеги акцентують увагу на агентах авторитарних виборів, то Левітські і Вей більше зацікавлені у дослідженні структурних чинників, а саме інтенсивністю зв'язків 35 досліджуваних країн із Заходом, організаційним потенціалом влади й здатністю режимів стримувати західний демократичний тиск. Натомість робота Хейла починається з претензії на те, аби «замінити ідеальну теорію реальною»³³. Реальна теорія мала б пояснити емпіричну дійсність євразійських

²⁹ Morlino L. (2009).

³⁰ Schedler A. (2006).

³¹ Levistkty S., Way L. (2010).

³² Hale H. (2015).

³³ Hale H. (2015. – P. 8).

держав. Інструментом пояснення є концепція «патронатного президентства» (*patronal presidentialism*), яку Хейл використовує для аналізу 39 країн. Замість лінійного підходу «до чи від» демократії, Хейл пропонує циклічне пояснення характеру внутрішньої динаміки режимів. З цього погляду те, що ми спостерігали у так званих «кольорових революціях» не було зміною політичного режиму, а лише «нормальною динамікою патронатного президентства». Аналізуючи окремі випадки, Хейл наголошує на потребі вивчення неформальної політики, яка сповна виявляється у патронатних мережах. Амбітна спроба Хейла навряд чи змогла повністю відтворити реальну політичну динаміку регіону. Не маючи доступу до даних, що стосуються регіональних і місцевих «силових вертикалей», Хейл зміг описати лише загальну логіку функціонування мереж на центральному рівні. Окресливши новий напрям досліджень, ця робота вимагає доповнення і перевірки на прикладі окремих країн та реконструкції мереж на регіональному та місцевому рівнях. Попри певні прогалини, перелічені дослідження дозволяють по-новому поглянути на динаміку гібридних режимів. Визнаючи, що гібридність – це не просто суміш конкурентних виборів з авторитарними практиками, ці дослідження наголошують на важливості вивчення неформальних інститутів, які домінують у політичному процесі.

У цьому дослідженні поняття «гібридний» використано у значенні окремого типу режиму. Проте на відміну від пояснень, у яких визнається перевага авторитарних складових над демократичними, ми наголошуємо на перевазі неформальних інститутів над формальними. Гібридність тут означає, що формальні інститути є лише фасадом для неформальних інститутів і практик, які переважають у політичному процесі. Хоча вибори в Україні завжди залишалися конкурентними і дозволяли змінювати людей при владі, сутність режиму залишається незмінною. Таким чином, конкурентні вибори та домінування неформальних інститутів над формальними є головними ознаками гібридності, які ми використовуємо у цьому дослідженні.

Звідси гібридизація³⁴ – це не адаптація старого радянського авторитарного режиму до нових умов, а псування (витіснення, заміщення)

³⁴ Гібридизація, як правило, означає набуття авторитарним режимом демократичних ознак. Рідше цим поняттям називають занепад демократії. У широкому значенні гібридизація – це процес поширення гібридних режимів.

формальних інститутів неформальними. У цьому процесі саме неформальні інститути визначають поведінку політичних гравців. Відмінність від явища неформальної інституціоналізації полягає у тому, що неформальні правила також порушуються і тому не можуть утвердитися. Таким чином, гібридизація веде до інституційного занепаду, а він, своєю чергою, до інституційної пастки.

Неформальні інститути у гібридних режимах

Початкове питання про зв'язок між формальними і неформальними інститутами³⁵ у фасадних демократіях³⁶ згодом було скориговано до того, чому в гібридних режимах неформальні інститути часто підбивають формальні³⁷. У випадку України нас, зокрема, цікавить, чому корупція, клієнтелізм і непотизм витісняють конституціоналізм і верховенство права, а еліти «грають не за правилами», а з правилами.

Діапазон неформальних інститутів є настільки ж широким, як і їхні функції. Серед адаптаційних, акомодативних, конкуруючих чи заміщувальних неформальних інститутів³⁸ найбільше уваги, однак, надають вивченню «підривних» інститутів, або тих неписаних правил поведінки гравців, які псують формальні інститути у різному культурному і політичному контексті. В українському випадку найвиразнішими прикладами підривних інститутів є корупція, неконкурентні призначення осіб на політичні чи адміністративні посади (клієнтелізм, заступництво (патронат), непотизм та фаворитизм), неформальні пакти між політичними гравцями, що охоплюють спектр від виборчих змагань до конституційних угод і «захоплення» держави.

³⁵ Неформальні інститути, за визначенням Helmke G. і Levitsky S. (2004) – це соціально прийняті, як правило не писані правила, які створені, передані і впроваджені поза офіційно санкціонованими каналами.

³⁶ Див. Meyer G. Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Russia and Ukraine / G. Meyer // 2nd revised and updated edition. Opladen, Germany; Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers, 2008.; Merkel W., Croissant A. Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies / W. Merkel, A. Croissant // Central European Political Science Review. – 2000. – Vol. 1. – № 2. – P.31-48.

³⁷ В. Гельман показав, що неформальні інститути є результатом свідомих дій акторів. Див. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Гельман // Полис. – 2003. – № 4. – С. 6-25.; Гельман В. (2010).

³⁸ Helmke G. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda / G. Helmke, S. Levitsky // Perspectives on Politics. – 2004. – Vol. 2. – № 4. – P. 728-730.

В останні роки вчені здійснили значний поступ у вивченні цих питань. Одним з яскравих прикладів є зредагована німецьким дослідником Гердом Майєром (Gerd Mayer) збірка про неформальну політику в Центральній і Східній Європі (2008)³⁹. На прикладі чотирьох країн (Угорщини, Польщі, Росії та України) автори зосереджують увагу на двох процесах – персоналізації політики і розбудові демократичної легітимності. Так як і О. Фісун⁴⁰, Україну вони зараховують до категорії неопатримоніальних держав. У розділі про взаємодію формальних і неформальних інститутів в Україні Керстін Ціммер (Kerstin Zimmer) стверджує, що формальні інститути свідомо були створені так, щоб неформальні, клієнтелістські практики могли забезпечувати функціонування системи⁴¹. Ця теза ілюструється на прикладі відносин між центральним урядом і регіональними та місцевими адміністраціями. Інші вчені також виявляли інтерес до вивчення української політики на регіональному рівні⁴².

Клієнтелізм, напевно, є найбільш вивченим різновидом неформальних інститутів у політиці⁴³. Однак особливості клієнтелізму, як і інших неформальних інститутів, ще не отримали систематичного вивчення в українському контексті. Якщо неформальні інститути й по-

трапляли до уваги вчених, то переважно у таких сферах, як вибори⁴⁴, регіональна політика⁴⁵ та корупція⁴⁶. Спроби реконструкції клієнтелістських та непотичних мереж у період президентства В. Януковича в Україні були здійснені під керівництвом автора в Острозькій академії⁴⁷. Якщо клієнтелізм вважається практикою асиметричних обмінів з метою отримання матеріальної і нематеріальної користі, то непотизм – це різновид фаворитизму, що найбільше виявляється у політиці чи бізнесі. Обидва інститути є стратегією «виживання» політичних гравців у певному середовищі. Відтак, обидва підривають принцип професійної конкуренції, псують ефективність урядування і тим самим призводять до занепаду держави.

Теоретичні засади

Починаючи з концепції «Сірої зони» Т. Карозерса, що описує відмінності між «політикою домінуючої влади» (dominant power politics) і «безпорадного плуралізму»⁴⁸ (feckless pluralism), на пострадянському просторі з'явилося кілька понять, як, наприклад, «дефектна демократія»⁴⁹ (defective democracy), «змагальний авторитаризм»⁵⁰ (competitive

³⁹ Meyer G. (2008).

⁴⁰ Див. Фісун А. (2006).

⁴¹ Zimmer K. Formal Institutions and Informal Politics in Ukraine in: Meyer G. (ed.) Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Russia and Ukraine / K. Zimmer // Opladen and Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers, 2008. – P. 274-321.

⁴² Matsuzato K. Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revised or Improved? / K. Matsuzato (ed.) // Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University. – 2005. – P. 155-176.

⁴³ Про сучасні підходи до вивчення клієнтелізму див. Kitschelt H., Wilkinson S. Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition / H. Kitschelt, S. Wilkinson // Cambridge University Press, 2007.; Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America / G. Helmke, S. Levitsky // Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006.; Auyero J. Routine Politics and Violence in Argentina: The Grey Zone of State Power / J. Auyero // Cambridge: Cambridge University Press, 2007.; Keefer P. Clientelism, Credibility, and the Policy Choices of Young Democracies / P. Keefer // American Journal of Political Science. – 2007. – Vol. 51. – № 4. – P. 804–821. Огляд публікацій див. Muno W. Conceptualizing and Measuring Clientelism / W. Muno // Hamburg: German Institute of Global and Area Studies. – 2010.

⁴⁴ Birch S. Nomenclatura Democratization: Electoral Clientelism in Post-Soviet Ukraine // S. Birch // Democratization. – 1997. – Vol. 4. – № 4. – P. 40-62.

⁴⁵ Matsuzato K. All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999 / K. Matsuzato // Post-Soviet Geography and Economics. – 2001. – Vol. 42. – № 6. – P. 416–439; Matsuzato K. Elite and the Party System of Zakarpattia Oblast: Relations among the Levels of Party Systems in Ukraine / K. Matsuzato // Europe-Asia Studies. – 2002. – Vol. 54. – № 8. – P. 1267-1299.

⁴⁶ Darden K. Graft and Governance: Corruption as an Informal Mechanism of State Control / K. Darden // New Haven: Yale University Working Paper. – 2002.

⁴⁷ Собчук І. Клієнтелізм в українській політиці в період президентства Віктора Януковича : дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2012.; Гунько Д. Партиїний клієнтелізм у період президентства В. Януковича: центральний і регіональний рівень : дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2014.; Мацієвський Р. Непотизм в українській політиці у період президентства В. Януковича: центральний і регіональний рівень : дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2014.

⁴⁸ Carothers T. (2002).

⁴⁹ Merkel W. (2004).

⁵⁰ Levitsky S. The Rise of Competitive Authoritarianism / S. Levitsky, L. Way // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 51-65.

authoritarianism) чи «патронатний президенціалізм»⁵¹ (patronal presidentialism), що з різних боків пояснюють причини збереження чи зміни гібридних режимів. Ці концепції проливають світло на механізми відтворення та функціональні вади гібридних режимів. Однак, фокусуючись чи то на структурних факторах⁵², чи на поведінці основних гравців⁵³, вони не пояснюють причин домінування неформальних інститутів над формальними в Україні і, таким чином, здатність гібридного режиму залишатися без змін протягом майже чверті століття.

Якщо дивитися на Україну із ширшої теоретичної перспективи, то теорія «обмеженого» і «відкритого доступу» Д. Норта (D. North) та його колеґ⁵⁴ може стати доброю мета-теоретичною настановою. З цього погляду Україна протягом усього періоду незалежності відповідає поняттю «держави обмеженого доступу», де «домінуюча коаліція» або правлячі еліти змінюють одна одну, тоді як базові засади функціонування суспільства залишаються незмінними. Якщо попри глибокі збурення 2004 і 2014 рр. визначальні правила суттєво не змінилися або змінюються дуже повільно, то що лежить в основі цієї здатності режиму зберігати свої визначальні характеристики? Чи не стикаємося ми тут з випадком, коли режим виявляється стійкішим, ніж держава? Нашою залежною змінною буде результат – гібридний характер політичного режиму, а предметом уваги – взаємодія формальних і неформальних інститутів та їх вплив на поведінку ключових політичних гравців. Незалежними змінними виступають формальні, але передусім неформальні інститути (неформальні угоди, клієнтелізм і непотизм), структурні обмеження (слабкість держави, висока непевність, відсутність

⁵¹ Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H. Hale // World Politics. – 2005. – Vol. 58. – № 1. – P. 133-165.

⁵² Див., наприклад, Levitsky S. and Way L. (2010).

⁵³ Див. Kuzio T. Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism / T. Kuzio // Praeger Security International. – 2015.; D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics. Power, Politics and Institutional Design / P. D'Anieri // M. E. Sharpe. – 2007.; D'Anieri P. Orange Revolution and Aftermath: Mobilization, Apathy, and the State in Ukraine / P. D'Anieri // Washington DC: Woodrow Wilson Center Press. – 2010.; Hale H. (2015).

⁵⁴ Див. North D. C. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / D. C. North, Jh. J. Wallis, B. R. Weingast // Cambridge University Press, 2009.

взаємної довіри гравців один до одного), занепад конституціоналізму та структура еліт.

Мета і завдання

Це дослідження спрямоване на перегляд усталених та доповнення новітніх уявлень про процеси політичних змін, що тривають в Україні після здобуття незалежності. Якщо західні автори беруть до уваги цілий спектр чинників і інтерпретують їх з різних поглядів, то в Україні сформувалося два підходи у питанні трансформацій політичного режиму. З одного боку, існує думка, що політичні зміни, хоч і з затримками, але відбуваються у напрямі демократії⁵⁵. З іншого боку, ці зміни пояснюють коливаннями між одноосібною та розділеною президентською владою, які рух до демократії ставлять під великий сумнів⁵⁶.

Ця робота доповнює останній підхід, пропонуючи динамічну модель сповзання України в інституційну пастку. Незважаючи на те, що

⁵⁵ Ця точка зору найповніше розвинута у роботах А. Колодій. Див. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 84-96.; Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / А. Колодій // Агора. Україна – нові перспективи. – 2005. – Вип. 1. – С. 9-23.; Колодій А. Революція, еволюція, трансформація: вибори 2004 і 2006 рр. як віхи на шляху становлення демократичної держави і політичної нації в Україні / А. Колодій // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної конференції. Ялта. 28-30 вересня 2006. – К.: 2007. – С. 26-34.; Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі Помаранчевої революції // Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр. – Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Політичні науки». Випуск 3. – Острог: Вид-во НУ «Острозька академія». – 2008. – С. 7-24.; Kolodii A. Temporary (residual) Postcommunist Authoritarianism and Democracy in Ukraine: 1990-1994 / Autoritarismus in Mittel-und Osteuropa. Jerzy Mac-kow (Hrsg.) – VS Verlag fur Sozialwissenschaften Wiesbaden, 2009. – P. 138-164.

⁵⁶ Див. Фісун А. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация / А. Фісун // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Вип. 2. Харьков: Константа, 2004. – С. 130-140.; Фісун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. Фісун. – Харьков: Константа, 2006.; Фісун О. Українська політика як неопатримоніальний політичний процес // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції / О. Фісун / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер; пер. з англ. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009.; Фісун О. Ukrainian Teeter-Totter: The Vices and Virtues of a Neopatrimonial Democracy / О. Фісун // PONARS Eurasia Policy Memo. – № 120. – 2010.; Фісун О. Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект): аналітична доповідь / О. Фісун, О. Крищенко, Т. Мосенцева [та ін.]; за заг. ред.: О. Фісуна. – Харків: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2011.

політичний ландшафт України різко змінювався у 2005, 2010 і 2014 роках, окремих досліджень впливу неформальних інститутів на поведінку гравців та причин збереження гібридного характеру режиму протягом усіх років незалежності фактично не було⁵⁷. Отже, ми спробуємо відповісти на ключове питання: чому Україна не змогла трансформуватися ні у демократію, ні в авторитаризм, а застигла у стані «гібридності»? Це широке теоретичне питання ми уточнюємо кількома вужчими питаннями, які зав'язують «емпіричний вузол» дослідження:

- Як неформальні інститути впливають на поведінку акторів в Україні?
- Чому Україна відхилилась від шляху ліберально-демократичних реформ, першочергово проголошених Л. Кучмою, і стала «дефектною демократією»?
- Чому неефективна українська демократія не перетворилась у ліберальну демократію після «Помаранчевої революції»?
- Чому криза 2004 р. закінчилася компромісом, а криза 2014 р. – революцією? Який вплив на це мали зовнішні гравці?
- Чому попри революцію і війну з Росією українські еліти не можуть почати «грати за правилами» і які це може мати наслідки для держави?

⁵⁷ Тим не менше є досить робіт, які фокусуються на суміжних питаннях, таких як, наприклад, джерела змагальності режиму в період президентства Л. Кучми (Way L. *Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine* / L. Way // *World Politics*. – 2005.), циклічності політичних змін на пострадянському просторі і в Україні (Hale N. *Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism* / N. Hale // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2006.) чи інституційному дизайні України у порівняльній перспективі (D'Anieri P. (2007).). Праці О. Фісуна (2006), М. Кармазіної (Кармазіна М. *Президентство: український варіант* / М. Кармазіна // НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К.: Бланк-Прес, 2007.), Ф. Рудича (Рудич Ф. *Політичний режим і народовладдя: методологічний контекст*. Ч. 1 / Ф. Рудич // *Віче*. – 2011.), Г. Зеленько (Зеленько Г. «Институциональные ловушки» в политической практике постсоветских государств (на примере Украины) / Г. Зеленько // Шестой Всероссийский конгресс политологов «Россия в глобальном мире: Институты и стратегии политического взаимодействия». Материалы. – М.: РАПН, 2012.; Зеленько Г. *Институційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь* / Г. Зеленько. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014.) проливають світло на природу владних взаємодій в Україні у різний період.

Ці питання підважують аргументи представників як агентоорієнтованого, так і структурного підходів. Якщо, наприклад, В. Гельман⁵⁸ стверджує, що тип режиму залежить від результату конфлікту еліт, то С. Левітські і Л. Вей⁵⁹ наполягають, що на це впливають структурні чинники, в першу чергу, інтенсивність зв'язків із Заходом і організаційний потенціал влади. Порівняльне дослідження В. Гельмана добре пояснює траєкторії режимів пострадянських країн. Тим не менше, у випадку України ця модель не пояснює, чому режим не змінився ні після «Помаранчевої», ні, тим більше, після Революції гідності, коли українські еліти, здавалося б, погоджувалися «грати за правилами». Насправді постпомаранчевий період відзначався постійними спробами усіх ключових гравців змінити баланс сил на свою користь, але ці спроби, як і пошуки компромісу, виявилися невдалими через те, що українські еліти не змогли виробити спільні правила гри. На наше переконання, чинником (змінною), що прискорив сповзання країни в інституційну пастку, стала інволюція конституціоналізму, або систематичне порушення принципу верховенства права, вибіркове застосування як самих законів, так і порушення процедури їх ухвалення.

Щоб проілюструвати вплив неформальних інститутів на формування гібридного режиму, ми пропонуємо модель сповзання України до стану неефективної рівноваги. Оцінка впливу визначених чинників під час президентства Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко і В. Януковича допомогла нам по-новому подивитися на траєкторію політичних змін в Україні.

Вихідна теза і припущення

У численних дослідженнях пострадянських трансформацій існує переконання, що спадок минулого (політичні інститути, соціокультурні чинники, структура політичних еліт) здійснює вплив на поведінку політичних акторів, визначаючи траєкторію зміни режиму. Модель В. Гельмана, наприклад, поєднує структурні (спадок минулого та рівень невизначеності) і процедурні (розподіл ресурсів і стратегії еліт)

⁵⁸ Гельман В. *Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе*// *Полис*. – 2007. – № 2. – С. 82.

⁵⁹ Levitsky S., Way L., (2010).

змінні, але недооцінює роль інститутів, особливо неформальних⁶⁰. Звідси вихідна теза дослідження: неформальні інститути визначають поведінку українських еліт – від «картельного пакту» на початку незалежності України, до гри не за правилами, як багато хто очікував, а до систематичного порушення принципу верховенства права, що врешті призвело до утворення неефективної інституційної рівноваги – інституційної пастки. Клієнтелізм, непотизм і неформальні угоди, поряд з корупцією, становлять своєрідний операційний код політичної культури українських еліт. Ці інститути зміцнили при Л. Кучмі, «вижили» при В. Ющенку і набули ще більшої сили за В. Януковича. Їхня живучість виявляється навіть після революції 2014 р. Ми припускаємо, що неформальні інститути є важливим, якщо не головним чинником, що заважає Україні розвиватися у напрямі ліберальної демократії, але також і чинником, який завадив сповзти до авторитаризму.

У попередніх дослідженнях було встановлено, що Україна успадкувала фрагментовану структуру політичних еліт⁶¹. Структура еліт є одним із чинників, що визначає їхню поведінку. Іншим – є непевність або непередбачуваність політичного вибору/результату конфлікту. Непевність є зовнішнім чинником, що впливає на змагання або співпрацю еліт. Чим більш непевним є результат конфлікту еліт, тим більша ціна перемоги чи поразки. Для того, щоб мінімізувати ціну обох результатів, еліти повинні визначитися, чи «грати» за правилами, чи змінити їх. Чому українські еліти не хочуть «грати за правилами», а також, що на практиці означає грати за неформальними правилами, буде ще одним питанням для розгляду.

Дані та методи

Оскільки ми зосереджуємо увагу на взаємодії формальних і неформальних інститутів в Україні і спробуємо виявити вплив неформальних інститутів на поведінку політичних гравців, доречним здається здійснювати дослідження у руслі одного з напрямів нового інституціона-

⁶⁰ Гельман В. (2007).

⁶¹ Про типи еліт див. Higley J. Political Elite Integration and Differentiation in Russia. Elites and Democratic Development in Russia / J. Higley, O. Bayulgen, J. George, ed. A. Steen and V. Gel'man // Routledge, 2003. – P. 12-13.; Higley J., Burton M. Elite Foundations in Liberal Democracy / J. Higley, M. Burton // Rowman & Littlefield Publishers, 2006. – P. 90.; Гельман В. (2007. – С. 82).

лізму, відомого як інституціоналізм раціонального вибору (IPB)⁶². IPB визначає інститути як арену стратегічних взаємодій між гравцями, які використовують інститути у своїх інтересах. IPB спирається на теорію ігор і формальне моделювання для пояснення поведінки гравців. Труднощі методологічного і теоретичного характеру полягають у тому, щоб пояснити, як неформальні правила, зокрема клієнтелізм і непотизм, формують поведінку акторів.

Об'єктом спостереження є ті неформальні правила, які суттєво впливають на поведінку гравців. Ми припускаємо, що приклади політичних дій, які виходять за рамки офіційно санкціонованих каналів, зумовлені неформальними правилами. Виявлення цих дій залишається методологічною проблемою. З практичного погляду це означає опис та інтерпретацію будь-якого політичного рішення, спрямованого на задоволення приватних інтересів. Звідси, створення та підтримка клієнтелістських чи непотичних мереж, використання «адміністративного ресурсу», «правління з допомогою закону» («Rule by Law»), шантаж і політична корупція є найбільш видимими проявами неформальних практик, що використовуються політичними гравцями для збереження влади.

Безпосереднім предметом дослідження будуть: 1) формальні (тобто конституційний поділ влади), але в основному неформальні (клієнтелізм і непотизм) інститути; 2) структура еліт; і 3) взаємодія правлячих еліт між собою і суспільством. Вищезазначені елементи є складовими концепції політичного режиму, який ми використовуємо у цьому дослідженні. Вивчення неформальних інститутів передбачає використання переважно якісних методів дослідження, таких як опис та інтерпретація, тоді як кількісні методи стануть у нагоді для виявлення базових характеристик режиму.

Дані були взяті з первинних і вторинних джерел. Оскільки відкритих свідчень політичних гравців про корисні мотиви своїх дій немає, ми спиралися на існуючі наукові дослідження та журналістські

⁶² Для огляду підходів у межах нового інституціоналізму див., Miller M. C. Neoinstitutionalism /John Ishiyama and Marijke Breuning, eds. // 21st Century Political Science: A Reference Handbook. Sage Publications, 2011. – P. 22-28.; А також Hall P. A. Political Science and the Three Institutionalisms / P. A. Hall, R. Taylor // Political Studies. – 1996. – № 44. – P. 936-957.; Shepsle K. Rational Choice Institutionalism [Electronic resource] / K. Shepsle // Oxford Handbook of Political Institutions, 2006. – Accessed: http://scholar.harvard.edu/files/kshepsle/files/rational_choice_institutionalism_4.5.05.pdf.

розслідування, а також публічні інтерв'ю політиків та наближених до них осіб, відкрити інформацію про політиків, розмови у кабінеті Л. Кучми, відомі як «плівки Мельниченка», та фрагменти дипломатичного листування США, оприлюднені через «Wikileaks». Це, хоч і не повністю, але дозволило відтворити клієнтелістські мережі на центральному та регіональному рівнях у період президентства В. Ющенко та В. Януковича.

Ми вивчаємо інтерв'ю, розмови та дипломатичну переписку через призму включеного спостереження, яке дозволило нам, у міру доступу до даних, відстежувати вплив неформальних правил на політичний процес. Для реконструкції та вимірювання щільності та централізації клієнтелістських мереж була використана програма UCInet.

Структура роботи

Оскільки ця робота значною мірою є дискусією з попередніми дослідженнями, у першу чергу західних авторів, ми перевіряємо їхній пояснюючий потенціал в українському контексті. Фокус на Україні має виразну порівняльну складову, оскільки звертається до прикладів пострадянських країн. Цим зумовлена структура роботи. У першому розділі сформульовані теоретичні засади дослідження. У дискусії з наявними поясненнями визначені базові поняття (політичний режим, пастка гібридності, гібридизація), сформульовані головні тези і припущення, запропоноване «зигзагоподібне» пояснення траєкторії політичних змін та їх періодизація. Аргумент про те, що Україна потрапила в інституційну пастку, проілюстрований моделлю сповзання країни до стану неефективної рівноваги.

У другому розділі більш детально описані етапи гібридизації. Перша спроба формування нових правил «політичної гри», що припала на президентство Л. Кравчука, виявилася невдалою через збіг структурних, актороцентричних та інституційних чинників. Так, прихильники нерадянського проекту України опинилися у меншості, а союз номенклатури та «червоного директорату» призвів до утворення кількох політико-економічних груп (ПЕГ), які на зламі 90-х і 2000-х витіснили комуністів із парламенту. Сам парламент не став ефективним органом влади, а неформальний характер угод в умовах високої непевності не дозволяв елітам сформувати стійкі правила гри. Врешті, висока

привабливість поста президента змушували еліти грати у «гру з нульовою сумою».

Спроба консолідації влади за президентства Л. Кучми також виявилася невдалою. Вимагаючи збільшення повноважень, новий президент прагнув посилити свій неформальний вплив, послабити парламент і не допустити появи будь-якої групи, яка б загрожувала особистій владі. Інструменти неформального впливу президентів на політичний процес у пострадянських країнах досить широкі. У цій роботі ми звертаємо увагу на три – практику неформальних угод, непотизм і клієнтелізм. Обличчя останнього у період президентства Л. Кучми змінювалося від превентивного до коерсивного.

В арсеналі засобів неформального впливу Л. Кучми були й більш жорсткі інструменти. Так, збір компромату на чиновників різного рангу став основою для створення «шантажистської держави» в Україні, а «політична машина» Л. Кучми, що складалася з вибіркового використання закону, контролю над ЗМІ, значною частиною економіки та розподілом державних посад, суттєво вплинула на занепад демократичного розвитку країни.

Хоча контроль над суспільством був значний, він не став абсолютним. У Верховній Раді опозиція контролювала 119 місць, а суспільна підтримка Президента впала з 50% у 1994 р. до 10% у 2002 р. Загалом падіння Л. Кучми ми пояснюємо сукупністю п'яти структурних (відсутність власної партії; провал силової політики; розкол в оточенні; падіння легітимності та західний демократичний тиск) і двох ситуативних чинників (особисті прорахунки Президента напередодні і в період кампанії 2004 р. та масова мобілізація знизу).

Третій розділ є спробою інвентаризації найбільш впливових досліджень «Помаранчевої революції». Беручи до уваги акторів (еліти чи маси) та середовище виникнення (внутрішнє чи зовнішнє), ми виділяємо чотири напрями досліджень причин, динаміки та наслідків «Помаранчевої революції». Ці пояснення умовно називані «теоріями» зовнішнього впливу, поширення, елітних розколів і масової участі. Спираючись на виділені з літератури ознаки (розпад держави, насильницький характер, зміна соціального ладу та соціальної структури суспільства, радикальна зміна політичних інститутів) та відсутність інституційних змін, ми робимо висновок, що події 2004 р. не були революцією.

Ці події ми визначаємо як другу після 1990-1991 рр. ненасильницьку ротацію еліт (або квазізаміщення у термінах Джона Хіглі), що була спричинена мобілізацією значної частини населення України (17,8% за даними КМІС). Змінивши при владі одну частину оточення Л. Кучми іншою, «Помаранчева революція» не вирівняла вектора демократизації і тому була невдалою спробою виходу з інституційної пастки.

У четвертому розділі увага зосереджена на обґрунтуванні тези про збереження визначальних правил політичної гри після зміни влади у 2004 р. і поясненні руйнівного впливу неформальних угод та клієнтелізму на поведінку політичних гравців у постпомаранчевий період.

У дискусії про наслідки занепаду «дефектної демократії», що стала основною темою п'ятого розділу, ми висуваємо тезу про гібридизацію, а не авторитаризацію режиму в період президентства В. Януковича. Пояснення обґрунтовано дією таких структурних чинників, як низька економічна ефективність влади, відсутність монопольного контролю над інформаційним простором, відсутність інструментальної опори у вигляді лояльної бюрократії та «силовиків», гетерогенність українського суспільства, наявністю кількох ПЕГ, які влада не могла контролювати, і врешті неприйняттям більшістю українців самої ідеї авторитаризму. Розділ закінчується аналізом клієнтелістських та непотичних мереж під час президентства В. Януковича.

В останньому розділі увага зосереджена на наслідках гібридизації режиму: низькій стабільності, руйнівному тиску ззовні та особистих помилках президента В. Януковича, що спочатку призвели до кризи, а потім до її переростання у революцію. Розділ закінчується порівнянням подій 2004-2014 рр. за одинадцятьма, виділеними аналітичним шляхом, ознаками революції. Якщо у подіях 2004 р. виявилися три такі ознаки, то у подіях 2014 р. їх було сім (розвал держави, міжнародний тиск, економічний занепад, конфлікт між елітами, масова мобілізація, «множинний суверенітет» і насилля), а дві інші (зміна політичного режиму і зміна соціальної структури) теоретично можливі. Наявність цих ознак дає підстави визначити події 2014 р. як політичну, але не соціальну революцію.

Широкий період аналізу, дискусія з останніми дослідженнями і залучення нових тем можуть зробити книгу цікавою не лише для фахівців, а й усіх, хто цікавиться політичним життям в Україні.

Розділ I. Теоретичні канони та альтернативи: як нам вивчати політичні зміни в Україні?

1.1. Три підходи до пояснення політичних змін

У цьому розділі окреслимо певні рамки для розуміння змін, що тривають в Україні після здобуття незалежності. Крім того, зважимо на наявність пояснень, що найчастіше трапляються в академічному і публічному дискурсі.

Серед десятків досліджень політичної динаміки України звернемо увагу на три широкі підходи, чи три дискурси. Назвемо їх «транзитологічним», «інституційним» і «постінституційним». Кожен із них спровокував критику, що призводила до переоцінки попередніх пояснень і піднімала дискусію на вищий рівень. Хоча ці дискурси часто переплітаються і навіть заперечують один одного, залишимо центральну тезу і її критику в межах кожного окремого дискурсу.

Транзит і його критика

Перший, найбільш насичений, але й найбільш дискусійний спосіб пояснень був сформований у руслі теорій модернізації і демократизації¹. Цей «транзитологічний» дискурс хоч і розділювався на тих, хто наголошував на ролі структурних (спадок минулого, політична культура) чинників, та тих, хто надавав вирішального значення агентам (елітам) змін, в українському спрощеному варіанті був із легкістю сприйнятий і підхоплений офіційним «державотворчим» дискурсом. Основна ідеологема «Кучминого десятиліття» мала дуже привабливий вигляд. Україна – це перехідне суспільство, що рухається від пізньорадянського авторитаризму до демократії. Якщо не враховувати окремих спроб переоцінки цього уявлення², то теза про перехідний характер суспільства

¹ Див., наприклад, У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи /за ред. Д. Гузіни; пер. з англ. – К.: АйБі, 2003.

² Так, наприклад, колектив журналу «Політична думка» на чолі з В. Полохалом необґрунтовано висловив думку про неототалітарний характер режиму, що сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми. Див. Полохало В. Політична арена України // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №4.; Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади // Сучасність. – 1996. – №9.; Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. –

і режиму стала провідною в українському офіційному й академічному дискурсі ще з середини 90-х рр. ХХ ст.

Заперечувати рух дуже складно, а відсутність змін чи «збочення» зі шляху демократизації списувалися чи то на структурні, чи на процедурні чинники. Якщо в Україні продовжували впевнено говорити про рух до демократії, то на Заході переважали більш стримані оцінки, які, проте, не заперечували саму ідею демократизації³. Так народилася теза про українське «блукання манівцями» (Muddled way) на шляху до демократії⁴. На початку 2000-х Томас Карозерс поставив питання демократизації в більшій частині пострадянського простору під великий сумнів, що спровокувало дискусію і розділило професійний цех на тих, хто залишився на «ортодоксальних» позиціях, і тих, хто відмовився від транзитологічної парадигми і почав шукати причини репродукції і виживання режимів.

Зміна влади в Сербії, потім у Грузії і далі в Україні на якийсь час дозволила ортодоксальним транзитологам стверджувати про безупинність руху до демократії⁵. Проте якщо зі зміною влади в Сербії і Грузії реформи пішли, то в Україні – ні. Це дало вже підстави критикам, прихильникам «посттранзитології», заявити про те, що в «сірій зоні» (Україні, Білорусі, Молдові) політичні зміни відбуваються не поступально – від авторитаризму до демократії, а циклічно – від домінування одноосібної/однопартійної влади до нерегульованого політичного суперництва⁶.

Так уявлення про гібридний характер більшості постколоніальних і в тому числі пострадянських режимів поступово витіснило погляд про

1998. – №2.; Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Є. Бистрицький, О. Зінов'єв, О. Білий. – К: Політична думка, 1995.

³ Див. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація/ за ред. В. Ісаїва; пер. з англ. А. Іщенко. – К.: КМ Академія, 2004.

⁴ Див. Motyl A. Making sense of Ukraine / A. Motyl // Harriman Review. – 1997. – Vol. 10. – №3.; Arel D. The Muddled Way / D. Arel // The Current History. – 1998. – Vol. 97. – №621.; Dyczok M. Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement / M. Dyczok. – Amsterdam: Harwood academic publishers, 2000.

⁵ Див., наприклад, Bunce V. Wolchik Sh. Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries / V. Bunce, Sh. Wolchik // Cambridge University Press. – 2011. – P. 3-35.

⁶ Див., наприклад, Carothers T., The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13.; Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia // World Politics. – 2005. – Vol. 58.

демократичний транзит у «сірій зоні». З цього погляду режим в Україні як був, так і залишається гібридним – таким, що поєднує конкурентні вибори з глибоко вкоріненим клієнтелізмом і автократичними практиками – зневагою до процедур ухвалення рішень, до принципу верховенства права, обмеження громадянських прав і політичних свобод. Україна до сьогодні залишається квазімодерною державою і квазінацією⁷. Питання тут не в тому, чи є в Україні та чи та ознака сучасної держави, а як вона виявляється. Спираючись на перелік із 14 ознак модерної держави, визначених італійським дослідником Ж. Поджі (Gianfranco Poggi), канадський політолог Б. Гарасимів зробив досить стриманий висновок. Протягом першої декади незалежності Україна перетворилася з квазідержави на квазімодерну державу, тому що жодна з ознак не виявляється повною мірою⁸.

Економічний режим України також гібридний. Економіка вже не планова, але і не ринкова. Визнання України США ринковою країною слід сприймати більше як сигнал про правильний напрям руху, ніж факт. Інститут приватної власності досі не став універсальним, а її об'єкти залишаються предметом боротьби між політико-економічними групами. В економіці зберігаються монопольні інші, які обмежують конкуренцію і дозволяють наблизитися до влади групам отримувати ренту. Сама держава виявилася «захопленою» кланами і реально виконує лише фіскальну і дистрибутивну функції⁹.

⁷ У дискусії про ідентичності і націю Я. Грицак запропонував говорити не стільки про два національні проекти в Україні (російський і український), як про два проекти модерності – один, який вважає націю і національну ідентичність центральною для модерного світу, і інший, який так не вважає. Див. Грицак Я. Хто такі Українці і чого вони хочуть? / Я. Грицак // Критика. – 2011. – №5-6. На якому би рівні не велася дискусія, сам факт існування більше ніж одного проекту вказує на незавершеність формування модерної нації.

⁸ Див. Narasymiw B. Post-Communist Ukraine / B. Narasymiw // Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press. – 2002. – P. 80-111.

⁹ У дослідженні Світового банку за 2000 р. Україна виявилася третьою, разом з Росією, після Азербайджану і Молдови за індексом «захоплення держави». Проте Україна стала першою з 21 перехідної країни за ступенем захоплення через парламентське законодавство. Див. Hellman J. Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition. Policy Research Working Paper: 2444 [Electronic resource] / J. Hellman, J. Jones, D. Kaufmann // World Bank. – 2000. – 41 p. – Accessed: <http://msu-web.montclair.edu/~lebel/p/psc643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>; Про аналіз механізму захоплення див.: Omelyanchuk O. Explaining State Capture and State Capture

Багато дослідників шукають причин «застою» в Україні та й інших суспільствах, беручи до уваги «структурні» (успадковані неефективні інститути, політичну культуру) чи «актороцентричні» чинники (неефективні еліти). Так з'явилися пояснення, які в основу клали відсутність (цілісної нації, традиції приватної власності, ефективних еліт, інститутів, верховенства закону, громадянського суспільства, демократичних цінностей, західного християнства тощо) чи наявність (різних проявів «спадку минулого», хижацьких кланів, корупції, соціокультурних поділів, амбівалентної свідомості тощо) чинників, що заважають рухові. Відтак вихід убачався в подоланні гальмувальних чинників (наприклад, еволюція чи зміна еліт) і створенні умов (наприклад, зміна цінностей) для поступального руху.

Ці пояснення, наскільки б глибокі чи поверхневі вони не були, дали нам можливість встановити те, що держава слабка, а суспільство «хворе». Проте академічний «консиліум» не може зійтися на причинах хвороби і тому губиться в «рецептах» лікування. Іншими словами, дискусії, які точаться в руслі транзитологічного дискурсу чи його критики, не можуть відповісти на засадниче питання: чи здатна Україна припинити «блукання манівцями» і стати нормальною (демократичною і ринковою) державою.

Інституційні пояснення

Менш очевидний, проте не менш дискусійний підхід пропонує вивчати не так поведінку гравців, як інститути, що визначають цю поведінку. Йдеться про інституціоналізм і його новітні різновиди – історичний, соціологічний чи інституціоналізм раціонального вибору¹⁰.

Інститути – це правила, що створюються гравцями для впорядкування політичної/ економічної гри¹¹. Якщо класичний інституціоналізм концентрувався на формальних чи писаних правилах – конституційно закріплених обмеженнях головних гравців, то неоінституціоналізм бере

Modes: The Cases of Russia and Ukraine [Electronic resource] / O. Omelyanchuk. – Accessed: <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>.

¹⁰ Див. Miller M. Neo-institutionalism / Ishiyama J., Breuning M. // 21 Century Political Science: A Reference Handbook. – 2011.; Hall P. Political Science and the Three New Institutionalisms / P. Hall, R. Taylor // Political Studies. – 1996. – Vol. 44. – №5. – P. 936-957.

¹¹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Дуглас Норт; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – С. 17.

до уваги неформальні правила чи норми, які часто є більш дієвими, ніж формальні правила. Погляд на неформальні інститути як доповнювальні, пристосовувальні, конкуруючі чи заміщувальні у стосунку до формальних інститутів, здається, поступово змінюється уявленням про фактичну й аналітичну єдність обох типів інститутів у пострадянських суспільствах чи «оболонку» і «ядро». З огляду на домінування неформальних інститутів над формальними увага дослідників перенеслася на вивчення впливу «підривних» (subversive) неформальних інститутів на формальні або механізми «неформальної інституціоналізації» гібридних режимів¹².

Пастка гібридності

Новий інституціоналізм дозволив по-новому пояснювати динаміку напівдемократичних чи напівавторитарних режимів¹³. У руслі цього ж підходу була створена теорія інституційних пасток, яка з економіки перейшла у сферу політики¹⁴. Спираючись на поняття «інституційна пастка», у цій роботі ми стверджуємо, що в Україні сформувалася неефективна сукупність політичних і економічних інститутів, які ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати¹⁵. Якщо інститути, за Д. Нортом, створюються в інтересах тих, хто при владі¹⁶, то така неефективна рівновага, вочевидь, відповідає інтересам головних гравців. Іншими словами, ми потрапили в інституційну пастку. У наступному розділі показано, як

¹² Див. Lauth H.-J., Informal Institutions and Democracy / H.-J. Lauth // Democratization. – 2000. – Vol. 7. – №4.; Гельман В. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / В. Гельман // Полития. – 2010. – №2.

¹³ Schedler A. The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes / A. Schedler // Social Science Research Network. – Accessed: <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTEP%20215.pdf>. – Title from the screen.

¹⁴ Про поняття «інституційна пастка» див. Polterovich, V. «Institutional trap». The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Second Edition. Eds. [Electronic resource] / S. Durlauf, L. Blume. – Accessed: http://dictionaryofeconomics.com/article?id=p-de2008_I000262.; Початково поняття використовувалося для пояснення небезпек на шляху економічних реформ. Див. Полтерович В. Институциональные ловушки и экономические реформы [Электронный ресурс] / В. Полтерович. – Режим доступа: http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf. Про використання поняття у випадку політичних змін у Росії див.: Гельман В. Россия в институциональной ловушке / В. Гельман // Pro et Contra. – 2010. – №4-5.

¹⁵ Детальніше про це див. параграф 4.2.

¹⁶ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – С. 16.

після короткого періоду лібералізації, що тривав з кінця 80-х до середини 90-х років ХХ ст., демократичний імпульс змін був знівельований угодою націонал-демократів із комуністами й інерційним впливом таких неформальних практик, як патронат, кумівство і корупція. На відміну від східноєвропейських чи прибалтійських країн, комуністів із Верховної Ради та інших гілок влади витіснили не ринково налаштовані демократи, а рентоорієнтовані бізнесмени, частина яких вийшла з комуністичної партії чи комсомолу. Поступове «захоплення» ними держави, що припало на другий термін президентства Л. Кучми, призвело до занепаду формальних правил (Конституції) і посилення впливу неформальних (неформальних угод, клієнтелізму, непотизму та корупції). Дві спроби суспільства (у 2004 і 2014 рр.) змусити еліти «грати за правилами» наштотувалися на значний опір з боку політичних гравців.

Таким чином, сформовані у період президентства Л. Кучми правила гри визначають дії еліт до сьогодні. Те, що Україна застигла у напівреформованому стані, підтверджують значення індексів урядування та демократизації України, серед яких індекс демократії Freedom House (FH) дає найбільше інформації. Значення цього індексу ніколи не виходили за межі одного пункту, коливаючись між 4,00 (у 1997 р.) – 4,75 (2015 р.)¹⁷, що за методологією FH належать до категорії «перехідне урядування або гібридний режим». Дивіться таблицю 1.1.1.

Таблиця 1.1.1. Показники демократизації України (за Freedom House)

Показники	1997	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виборчий процес	3,25	4,25	3,25	3,00	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	3,50
Громадянське суспільство	4,00	3,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25
Незалежність ЗМІ	4,50	5,50	3,75	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	4,25	4,00
Державне управління	4,50	5,25	4,50	4,75	5,00	5,50	5,75	5,75	6,00	6,00
Місьцеве самоврядування	–	–	5,25	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50	5,50	5,50

¹⁷ Див. Ukraine. Nations in Transit [Electronic resource] // Freedom House. – Accessed: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/ukraine#.VGTThy3Ufcs>.

Таблиця 1.1.1. Показники демократизації України (за Freedom House) (продовження)

Конституційний, законодавчий і судовий лад	3,75	4,75	4,25	4,75	5,00	5,50	6,00	6,00	6,00	6,00
Корупція	–	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	6,00	6,00	6,25	6,00
Оцінка демократизації	4,00	4,88	4,21	4,25	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75

Джерело: Ukraine: Nations in Transit (1997-2015).

Подібну динаміку показують суміжні індекси. Так індекс демократизації (Economist Democracy Index), що вимірюється у шкалі від 0 до 10 у випадку України, коливається в межах 6,94 (2006) та 5,42 (2014). Дослідницький проект Polity IV розробив свій індекс, який відображає динаміку 167 режимів у період 1946–2013 рр. Значення індексу лежать у межах від – 10 (автократія) до +10 (повна демократія). За оцінками Polity IV показники режиму в Україні після 1991 р. ніколи не опускалися нижче 5 балів («відкрита анократія») і не піднімалися вище 7 балів (демократія, що визначається у межах від 6 до 9 балів). Показники якості урядування Світового банку (Worldwide Governance Indicators), що вимірюються у шкалі від –2,5 до +2,5, також залишалися у межах одного пункту. Так значення показників Voice and Accountability коливалися від –0,50 у 1996 р. до –0,08 у 2014 р., Government Effectiveness – від –0,71 у 1997 до –0,38 у 2014, Control of Corruption – від –1,03 у 1997 до –1,00 у 2014 р та Rule of Law – від –0,93 у 1997 р. до –0,79 у 2014 р. Єдину відмінність демонструє показник стану демократії (Democracy Status) з індексу трансформації, розроблений німецькою фундацією Бертельсмана. Індекс трансформації має дві складові – політичну і економічну – і вимірюється у шкалі від 1 (найгірше) до 10 (найкраще). Показник стану демократії змінювався від 3,2 у 2004 р. до 7,10 у 2006. Проте якщо взяти до уваги, що навіть за цим показником у наступні роки відбувається повільний спад¹⁸, то картина загалом за усіма

¹⁸ Фонд Бертельсмана відзначає, що упродовж 2006–2014 рр. статус України і показник індексу трансформації зменшився на 1,7 пунктів (з 6,96 до 5,89). Див. Bertelsmann Stiftung. Status Index 2004–2014. Post-Soviet Eurasia. Ukraine. [Electronic resource] // BTI Country reports. – Accessed: <http://www.bti-project.org/reports/country-reports/pse/index.nc>.

оцінками залишається приблизно однаковою. Хоча кожен дослідницький проект використовує свою шкалу, коливання України за усіма цими показниками, крім показника стану демократії Фонду Бертельсмана, не виходять за межі одного пункту. Дивіться таблицю 1.1.2.

Таблиця 1.1.2. Динаміка показників демократизації України (вибрані роки)

Показники/ шкала	1997	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Freedom House (7-1)	4,00	4,88	4,21	4,25	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75
Econ. Democ. Index (0-10)	7	6	6,94	6,94	6,3	5,94	5,91	5,84	5,42	-
Polity IV (-10 +10)	5	6	6	7	7	6	6	6	6	-
VTI Democracy status (1-10)		3,2	7,10	-	-	-	6,1	-	6,1	-
WGA (-2.5 +2.5)										
Voice and Accountability	-0,50	-0,61	0,03	0,06	-0,10	-0,13	-0,29	-0,33	-0,08	-
Government Effectiveness	-0,71	-0,54	-0,54	-0,71	-0,75	-0,81	-0,58	-0,65	-0,38	-
Control of Corruption	-1,03	-0,89	-0,68	-0,79	-0,98	-1,00	-1,03	-1,09	-1,00	-
Rule of Law	-0,93	-0,75	-0,81	-0,69	-0,81	-0,83	-0,79	-0,83	-0,79	-

Джерела: Nations in Transit, Economist Democracy Index, Polity IV, Bertelsmann Transformation Index, Worldwide Governance Indicators (1997-2015).

Детальні причини потрапляння в пастки ще мають бути з'ясовані, але на сьогодні переважають такі пояснення – інституційна пастка чи то в економіці, чи політиці виникає за збігу кількох чинників: особистих мотивів гравців (які вважають, що дотримання неформальних норм є більш вигідним, ніж формальних), відсутності жорстких санкцій за порушення формальних правил, підтримкою неформальних правил іншими гравцями (ефект координації), вдосконалення поведінки гравців, що підтримують неформальні правила (ефект навчання). З часом прийняті (неформальні) правила поєднуються з іншими пра-

вилами, що ускладнює відмову від їх виконання (ефект доповнення). Врешті небажання гравців змінювали звичні способи поведінки (культурна інерція) сприяє закріпленню норми¹⁹. Потрапивши один раз в інституційну пастку, система стає на шлях неефективного розвитку, або інволюції. З часом перехід на еволюційну траєкторію може виявитися нераціональним.

Неформальні інститути можуть підтримувати формальні, коли, наприклад, традиції і звичаї є частиною конституції, а можуть і руйнувати їх²⁰. За домінування у суспільстві підірваних інститутів відбувається не розширення, а звуження часового горизонту акторів, яке стимулює їх до рентоорієнтованої поведінки, з одного боку, і нівелює стимули до зміни статус-кво – з іншого²¹.

Псування формальних інститутів неформальними стає можливим в умовах радикальних суспільних змін. Формальні інститути не можуть утвердитися, тому що основні гравці намагаються «вижити» в непевному середовищі, підтримуючи звичні для них неформальні правила. Їхній часовий горизонт звужений, що заважає ініціювати стратегічні реформи. Правила (закони) не діють, а використовуються для обмеження опонентів. У такій ситуації гравці, ресурси яких обмежені, змушені боротись усі з усіма, розраховуючи здобути перемогу і встановити свої правила. У такій грі переможці виживають рідко, тому що об'єднатися проти (домінуючого гравця) легше, ніж об'єднатися «за» (позитивну мету). Теоретично грабувати разом легше, ніж захищати свої джерела ренти у війні один з одним. Але недовіра до партнерів і спокуса перемоги ускладнюють взаємодію. Узагалі в політиці конфлікт є «природним», співпраця виникає не з доброї волі, а з необхідності.

Ці міркування лягли в основу пояснення причин сповзання України до стану неефективної рівноваги. Ми виходимо з того, що корупція, клієнтелізм і непотизм є своєрідним операційним кодом політичної культури українських еліт. Успадковані ще з радянських часів²², ці

¹⁹ Полтерович В. Институциональные ловушки и экономические реформы. – С. 8-11.

²⁰ Lauth H.-J. Informal Institutions and Democracy / Hans-Joachim Lauth // Democratization. – 2000. – № 7. – Р. 21-31.

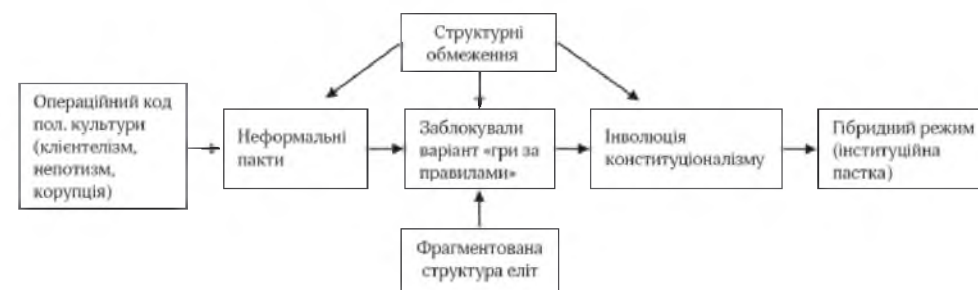
²¹ Гельман В. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / В. Гельман // Политика. – 2010. – № 2 (57). – С. 6-24.

²² Див. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность : [монографическое исследование] / М. Афанасьев. – 2-е изд., доп. – М. : Московский общественный

неформальні інститути стали нормами поведінки еліт, підтримка яких, згідно з «ефектом координації», зменшує трансакційні витрати гравців, а тому відхилення від них вважається не вигідним²³. За фрагментованої структури еліт²⁴ (відносної автономії різних фракцій еліт у стосунку один до одного, але за відсутності спільних цінностей) взаємодія між гравцями відбувається шляхом неформальних угод (пактів). Останні посилені тим, що тут названо структурними обмеженнями: слабкістю держави (низькою автономією і низьким адміністративним потенціалом), високою непевністю, відсутністю взаємної довіри гравців один до одного та слабкістю нормативного примусу (Конституції), який би змушував їх дотримуватися взятих зобов'язань²⁵. Неформальні угоди заблокували вибір на користь інституційного компромісу, або варіанту «гри за правилами», тому що формальні процедури ухвалення рішень були принесені в жертву «політичній доцільності». В умовах слабкої держави верховенство права не може утвердитися²⁶. Перевага «політичної доцільності» над формальними процедурами прийняття рішень призвела до систематичного і свідомого порушення принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права сприяв утвердженню неефективної інституційної рівноваги (інституційної пастки), за якої неформальні правила і практики задають напрям поведінки політичних гравців. Ми не стверджуємо, що запропонована модель є вичерпною. Перевірка моделі на більшій кількості випадків може виявити вплив інших чинників і таким чином доповнити наші знання про взаємодію гравців та інститутів, що призводять до інституційних пасток.

Графічне зображення моделі показане на рис. 1.1.1.

Рис. 1.1.1. Елементи і процес сповзання України до інституційної пастки

Найперше питання, яке виникає в цьому контексті, таке: як довго суспільство / держава може існувати у такому стані? Стосовно України питання сьогодні стоїть про те, чи зможемо ми після усіх катаклізмів «вирватися» з пастки і стати нормальною державою?

Пошуки відповіді на друге питання є більш цікавими, позаяк зводяться до традиційного «Що робити?» Тут рецептів не бракує – від реформ до революції чи від демократії до авторитаризму – спектр неймовірно широкий. В Україні пробували і те, й інше, правда, ні структурних реформ, ні демократії, ні навіть диктатури встановити не вдається. Чому? Тому, що початок реформ у будь-якій галузі завжди забезпечує підтримку їх ініціаторам, які й отримують ренту від ніш, що виникають від нерівномірного розвитку ринків. Це в їхніх інтересах зберігати ці ніші і не допускати доведення реформ до кінця. Коли ж соціальна ціна незакінчених реформ починає зростати, від них поступово відмовляються, доки не запропонують інших. Так коло повторюється. Ініціатори реформ – рентоорієнтовані еліти – завжди у вигазі, а суспільство, яке їх найбільше потребує, у програші²⁷.

Питання про те, чому в одних країнах реформи впроваджуються, а в інших ні, повертає нас до інституційних пояснень. Реформи доводять до кінця в тих країнах, ступінь захоплення яких бізнес-групами є незначним або відсутнім, і які тому не потрапляють в інституційні пастки.

За яких умов можна вислизнути з «інституційної пастки»? Уважається, що для цього потрібна зміна фундаментальних (ресурсно-технологічних можливостей та макроекономічних характеристик системи)

научный фонд, 2000. ; Ledeneva A. Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange / A. Ledeneva // Cambridge. –1998.

²³ Див. Полтерович В. Институциональные ловушки. – С. 9.

²⁴ Детальніше про це див. п. 2.3.

²⁵ Більше про це див. Wolczuk K. The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation / K. Wolczuk // Budapest: Central European University Press. – 2001. – P.19.

²⁶ Див. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Гельман // Полис. – 2003. – № 4. – С. 10-11.

²⁷ Див.: Hellman J. Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions / J. Hellman // World Politics. – 1998. – № 50.

чи організаційних (чинних законів та правил поведінки) чинників²⁸. Зміна може відбуватися двома шляхами – поступальним і радикальним. Прикладом першого можуть бути системні реформи у галузях, що опинилися у пастці. Наприклад, посилення покарання за відхилення від суспільно ефективної норми у боротьбі з корупцією. Якщо ж у країні проблеми підсилюють одна одну, тобто пастка стає «системною», політичної волі еліт може виявитися замало. Для цього потрібен сильний внутрішній чи зовнішній шок. Такий шок створює ситуація «системної уразливості», коли правлячі еліти опиняються перед загрозою втрати джерел ренти чи навіть фізичного існування. Ці загрози виникають внаслідок збігу трьох чинників: небезпеки масштабного масового протесту, реальної зовнішньої загрози і відсутності ресурсів²⁹. З кінця 2013 р. і до тепер усі три умови присутні, але реакція на них українських еліт, схоже, знову виносить український випадок «за дужки» теорії.

Бажання зберегти владу (і ренти) не дозволяло оточенню Кучми, Ющенка чи Януковича почати системні реформи. Сьогодні керівництво України стоїть перед викликом – реформи і достойний відхід від влади після закінчення каденції, чи імітація реформ і ганебна втрата влади. Перший рік президентства П. Порошенка більше схожий на імітацію реформ, ніж їхнє системне впровадження³⁰. Згідно теорії, така поведінка має призвести до втрати влади. Якщо ж перед загрозою втрати влади (і ренти, що може настати внаслідок дезінтеграції країни) ключові гравці погодяться «грати за правилами» тоді, ймовірно, з'явиться можливість виходу з інституційної пастки.

Інше питання – якою виявиться соціальна ціна «ремонт» після стресу? Стреси (природні чи соціальні катаклізми) виникають як хвороби. Уникнути їх неможливо. Інституційно здорові суспільства можуть легше впоратися зі стресами, узяти хоча б приклад останньої фінансової кризи. Інституційно слабкі суспільства переживають стреси

²⁸ Полтеревич В. Институциональные ловушки. – С. 23.

²⁹ Doner R. Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective / R. Doner, B. Ritchie, D. Slater // International Organization. – 2005. – Vol. 55. Див. також Либман А. М. Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов) // Общественные науки и современность. – 2006. – № 6. – С. 53-64.

³⁰ Детальний аналіз чинників «системної уразливості» і реакції на них українських еліт запропонований у розділі «Рух по колу чи вихід з пастки».

важче, або їх інституційний уклад розпадається взагалі. Скільки часу режим може виживати, уникаючи стресу, також є важливим, але не настільки. Держави з неефективно організованими інститутами в умовах глобальної інституційної конкуренції мають мало шансів на розвиток. Вони можуть існувати у стані піврозпаду або й повністю втратити здатність організовано використовувати примус, контролювати територію і населення, тобто стати недієздатними лише в середовищі собі подібних держав, створюючи регіон чи своєрідну зону. Більша частина Африканського континенту, значна частина Азійського та більшість латиноамериканських країн є прикладами таких зон. На пострадянському просторі така «сіра зона» значно більша, ніж її описували послідовники Т. Карозерса. Фактично це всі країни колишнього СРСР, крім балтійських. Останнім часом Грузія та Молдова намагаються вирватися з цієї зони, але самого експорту ефективних інститутів і політичної волі може виявитися замало.

Україні в цьому плані не пощастило. Вона опинилася на краю великої «чорної діри»: між ЄС, з одного боку, і Китаєм – з іншого. Довгий час ЄС намагався відгородитися від таких країн, як Україна, але це не вирішення проблеми власної безпеки, а втеча від вирішення. Навіть після Революції гідності, що вибухнула внаслідок різкого розвороту керівництва України у бік Росії, у ЄС не наважуються говорити про перспективу членства для України. Надто сильно політичний, правовий та інституційний «клімат» України відрізняється від європейського.

Поглинання України Росією теж неможливе. Україна вже ніколи не об'єднається з Росією, а остання не зможе «перетравити» анексованого Криму, тому що її інституційний уклад так само недосконалий, як і український. Путін це чудово розуміє, тому в руслі своєї політики «керуваної дестабілізації»³¹ грає на проросійських настроях мешканців півдня і сходу України з метою здійснення тиску на політику Заходу і Києва. Цей план має на меті відтягнути занепад самої Росії. Доки ЄС не усвідомлять загрози, яка йде від Путіна, і спільно зі США не займуть жорстку і злагоджену позицію у стримуванні російської агресії, загроза дестабілізації не лише європейської периферії, а й самого ЄС буде зростати. Без підтримки Заходу керівництву України буде важко

³¹ Tolstrup J. Studying a Negative External Actor: Russia's Management of Stability and Instability in the 'Near Abroad' / J. Tolstrup // Democratization. – 2009. – Vol.16, № 5.

протистояти Росії, але й розраховувати лише на зовнішню підтримку було б наївно.

Урешті останнє питання: чи призведе шок до реформ і зміни інститутів, чи до занепаду держави? Відповіді на це питання може дати тільки політична практика. Криза 2013-2014 рр. стала найбільшим тестом на виживання держави протягом усіх років незалежності. Вирішення чи поглиблення кризи має свідчити про здатність чи не здатність еліт і суспільства відповідати на виклики часу.

Постінституційні пояснення

Проте існує третій погляд, який ще тільки оформлюється в дискурс, тому що відносно новий і малознаний в Україні. Маємо на увазі книжку Д. Норта і його колег про насилля і соціальний лад³².

Головна теза авторів дуже проста. Фундаментальна проблема забезпечення соціального порядку вимагає обмеження насилля. Більшість суспільств, які були раніше чи існують зараз, є «природними» суспільствами, що стримують насилля політичними діями у сфері економіки, створюючи можливості отримання ренти для обмеженого кола осіб. Ці привілеї стримують правлячі еліти від прямого використання насилля і також обмежують економічний і політичний розвиток. Природні суспільства були названі суспільствами обмеженого доступу (limited access orders). Спільною рисою суспільств обмеженого доступу є розподіл джерел отримання ренти між елітами. Оскільки прояви насилля обмежують надходження ренти, еліти намагаються не вдаватися до *прямого* (вид. автора) насилля. Забезпечення стабільного надходження ренти вимагає обмеження доступу до політичних і економічних організацій та обмеження конкуренції. Натомість сучасні модерні суспільства функціонують інакше. Вони дають можливість громадянам створювати економічні й політичні організації і підтримують економічну й політичну конкуренцію. Такі суспільства було названо суспільствами відкритого доступу (open access orders). У книжці, як і кількох її рефератах, підготовлених для Світового банку й інших міжнародних установ, запропоновано пояснення, чому лише 25 країн, які сьогодні

³² Див. North D. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / D. North, Jh. Wallis, B. Weingast // Cambridge University Press. – 2009.

прийнято вважати ліберальними демократіями і ринковими економіками, змогли вийти з природного стану, і того, як вони це зробили.

Варто детальніше зупинитися на особливостях суспільств обмеженого доступу. Для таких суспільств державний контроль промисловості, ускладнена процедура отримання ліцензій і корумповані патрон-клієнтські мережі є типовими. Багато суспільств обмеженого доступу мають інституційні форми, подібні до суспільств відкритого доступу – вибори, суди, партії, корпорації тощо, але ці інститути діють за іншою логікою і дають інші результати.

У суспільствах обмеженого доступу найважливішим завданням є розподіл ресурсів між членами домінуючої коаліції. Будь-яка зміна в ресурсах може призвести до порушення балансу і підштовхнути незадоволених до використання насилля. У зв'язку з виникненням різних шоків внутрішнього чи зовнішнього походження внутрішня структура домінуючої коаліції досить крихка. Автори наголошують на тому, що суспільства обмеженого доступу є стабільним соціальним ладом, але не статичним. Внутрішній склад домінуючої коаліції може змінюватись, як і розподіл ренти, але суть суспільної організації залишається незмінною. Отже, стрес у таких суспільствах може змінити небагато.

Це спостереження є підтвердженням тези про гібридний характер політичного режиму, що існує в Україні уже більше двадцяти років³³. Цей тип режиму задовольняв еліти в Україні, переважно пасивне населення й сусідів на Заході та Сході. «Помаранчева революція» з цього погляду була наслідком розколу домінуючої коаліції і намагання частини еліт, що прийшли в опозицію, отримати доступ до джерел ренти. Ці прагнення збіглися з бажанням громадян жити в іншій країні. Коли люди побачили, що результати другого туру виборів були грубо сфальсифіковані, вони вийшли на вулиці, щоб відстояти свій вибір.

Перемога опозиційного кандидата не принесла очікуваних змін. Внутрішня логіка організації суспільства залишилася тою ж самою – обмежений доступ до джерел ренти, неформальні угоди у верхівці і патрон-клієнтські відносини свідчать про те, що зміни режиму в Україні не відбулося. Позитивним наслідком цих подій було пожвавлення політичної конкуренції, громадської активності і свободи діяльності ЗМІ.

³³ Мацневский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. Мацневский // Полис. – 2010. – № 5. – С. 17-37.

Проте такий «вимушений плюралізм» не переріс в органічний, тому що висока непевність і домінування «політичної доцільності» над дотриманням процедур ухвалення рішень підштовхували еліти до прихованого протистояння і короткострокових альянсів. Розчарування в «помаранчевих» і втрома від «хаосу» дозволили В. Януковичу використати «негативні очікування» і перемогти на виборах 2010 р. З приходом до влади «донецьких» відбувся новий перерозподіл джерел ренти, під виглядом відновлення керованості суспільством було створено централізовану клієнтелістську мережу, а короткострокова політична доцільність повністю витіснила правові процедури прийняття рішень.

Суспільства обмеженого доступу автори поділяють на три типи – крихке, базове і зріле. Ці розрізнення важливі, щоб зрозуміти, до якого з них належить Україна. У крихких суспільствах обмеженого доступу держава ледь здатна підтримувати себе перед загрозою внутрішнього і зовнішнього насилля. Це країни так званого «нижнього мільярда», або ті, що потрапляють в категорію «failed state».

У базових суспільствах держава досить стійка і здатна обмежити вибухи насилля. Вона – єдина постійна організація. Приклади сучасних базових суспільств – Росія, Індія, Бразилія, Китай, багато азійських та африканських країн. Порівняно з крихкими суспільствами базові створюють і здатні підтримувати стабільну державну організацію. Проте вони не можуть підтримувати будь-які інші організації, навіть елітарні, якщо ті виходять за межі держави. Будь-яка приватна організація є потенційно небезпечною для домінуючої коаліції. Не дивно, що всі приватні елітні організації тісно пов'язані з державою.

У зрілому суспільстві обмеженого доступу уряд спирається на велику кількість недержавних організацій. Тим не менше, будь-яка організація має бути санкціонована державою. Це дає державі можливість обмежити конкуренцію і створювати ренту для підтримки владної коаліції. Зрілі суспільства є в Латинській Америці, Південній Африці, Євразії та Азії.

Отже суспільства обмеженого доступу можуть бути згруповані на шкалі від крихких до зрілих. Проте зміни в суспільствах відбуваються в різних напрямках. Деякі з них розвиваються, інші переживають застій або, навпаки, деградують. Така доля спіткала Радянський Союз, який також належав до зрілих суспільств обмеженого доступу. Логіка

організації суспільств відкритого доступу – протилежна. Вони влаштовані на основі конкуренції. Політична конкуренція необхідна, щоб підтримувати відкритий доступ в економіці, а економічна – у політиці. Майже всі з більш як двох десятків країн, що їх можна вважати суспільствами відкритого доступу, є економічно та політично розвинутими.

Відкритий доступ є сталим, коли суспільство здатне задовольнити три вимоги: 1) доступ до економічної, політичної, релігійної, освітньої діяльності є відкритим для всіх громадян; 2) у кожній з цих сфер громадяни можуть вільно створювати різні організації; 3) принцип верховенства права діє безсторонньо. Коли доступ відкритий – рента створюється через інновації. Конкуренція поступово нівелює ренту мірою того, як нові індивіди і фірми входять у нові види бізнесу. Економічні гравці (корпорації) хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ і отримувати свою ренту. Так само і політичні гравці хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ, створювати ренту і змусити економічних гравців підтримувати владну коаліцію.

Як відбувається перехід від суспільства обмеженого доступу до суспільства відкритого доступу? Автори цей процес пояснюють так. Спочатку в зрілому суспільстві обмеженого доступу повинна визріти інституційна основа, яка уможливило початок безособового обміну між елітами. Коли владна коаліція відчує, що в її інтересах розширити безособовий обмін і частково зняти обмеження, це буде свідченням початку руху від закритого до відкритого доступу.

Д. Норт із колегами виокремили три «вступні умови», що можуть розвинути в суспільстві обмеженого доступу і забезпечити безособовий обмін між елітами: 1) верховенство права для еліт; 2) підтримка постійно чинних елітних організацій; 3) централізований і консолідований контроль насилля.

Верховенство права передбачає визнання і дотримання спільних правил, як гарантії виживання в непевній ситуації. Це включає й визнання і дотримання права власності, і визнання інших прав безособово, тобто однаково для всіх представників еліт. Коли права еліт визнаються безособово, вони можуть поширитися на ширші верстви суспільства.

Підтримка постійних елітних організацій, наприклад, біржі, суду, корпорацій, передбачає постійне існування держави. Під час переходу деякі галузі економіки і політики стають більш відкритими через розширення безособових прав, але доступ до управління політикою і економікою залишається закритим. Вирішальний момент настає тоді, коли відкритий доступ в одній із галузей (економіці чи політиці) створює можливості для доступу до інших галузей.

У цій ситуації, зазначають автори, владна коаліція розуміє, що її внутрішня організація краще забезпечується через підтримку внутрішньо-елітної конкуренції, ніж внутрішньо-елітної співпраці задля збереження механізму створення ренти. Тобто еліти починають визначати себе громадянами, а не шляхтою чи дворянами. Еліта починає «відкриватися». Таким чином, створивши економічні, політичні, правові і соціальні інститути, які визначають еліту як громадян, що отримують однакові безособові права в чинному устрої, поширити доступ до інших сегментів суспільства стає питанням часу.

Описаний процес ззовні здається легким. Насправді він не такий, особливо якщо врахувати відносно невелику кількість успішних випадків. Причина в тому, що логіка організації двох типів суспільств абсолютно різна. Однакові за виглядом інститути проявляють себе по-різному в різних типах устрою. Тому зусилля західних установ (МВФ чи Світового банку) впровадити ті чи ті програми структурних реформ у суспільствах обмеженого доступу часто призводять до протилежних наслідків. Те саме стосується і боротьби з корупцією, наприклад, в Україні. Корупція є невід'ємною частиною механізму персонального обміну, що лежить в основі суспільства обмеженого доступу. Доки еліти не відчують, що в їхніх інтересах перейти до безособового обміну, доти боротьба з корупцією буде марною. Іншими словами, доки в суспільстві не виникне інша система стимулів, доти корупція і клієнтелізм будуть залишатися звичними механізмами захисту не лише еліт, але й громадян у непевному середовищі.

Який вихід з цієї ситуації? Автори цього не знають. Єдине, на що вони звертають увагу, це те, що політика донорів у країнах-реципієнтах повинна враховувати реальний стан суспільства і створення умов для поступального руху в напрямі відкритого доступу. Україна, як і більшість пострадянських країн, досягла небагато. Якщо взяти за основу показники

ВВП на душу населення, сприйняття корупції, якість інститутів, легкість ведення бізнесу, дотримання політичних прав і свобод громадян, то вона перебуває на рівні базового суспільства обмеженого доступу. Причина того, що Україна опустилась нижче навіть у порівнянні з пізнім СРСР, полягає в інволюційній логіці змін політичних інститутів, зокрема держави, що домінує у більшості пострадянських країн після розпаду СРСР. Інволюція – це процес, що веде до всихання, сегментації і ослаблення життєдіяльності історичної системи замість реальної зміни її організації³⁴. Тим часом більшість українських, як і закордонних, авторів схильні розглядати процеси суспільних змін крізь призму еволюції. Транзитологи цю ідею сповідували чи не найбільше. Результатом такого телеологізму став методологічний глухий кут. Дослідники, які чекали приходу демократії у більшості посткомуністичних країн, виявили, що ці країни рухаються не туди або й зовсім у протилежному напрямі. Поняття інволюції не повинно витіснити ідею еволюції на пострадянському просторі. Важливо розрізняти зміни, що відбуваються у суспільстві, від змін у політичній сфері. Якщо у суспільстві ми бачимо поступову зміну цінностей, що свідчать про «дорослішання» суспільства, то у політикумі навпаки – відчайдушний опір змінам і збереження звичних практик поведінки. Для коректного сприйняття змін в Україні потрібно бачити обидва тренди.

Якщо, приміром, у балтійських країнах домінує еволюційний тренд, то у Білорусі, Росії, середньоазійських чи кавказьких республіках усе більше проявляється інволюційний. Важливо бачити цей рух таким, як він є, що ми й спробуємо зробити у наступних частинах роботи. Отже, стисла відповідь на питання, чим є сучасна Україна у межах третього підходу, досить проста – це типове природне (natural) суспільство. Натомість інше питання – чи можливі тут зміни – вимагає з'ясувати напрям руху.

Нерухлива чи надрухлива країна?

Ендрю Вілсон якось назвав Україну «нерухливою державою» (immobile state)³⁵, беручи до уваги структурні особливості та інерційність

³⁴ Більше про це див. Дерлугьян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Г. Дерлугьян // Полис. – 2000. – № 2-3.

³⁵ Wilson A. Ukraine – From Orange Revolution to Failed State? ECFR. May 30, 2009. [Electronic resource] / – Accessed : http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_

українських еліт. Цю метафору згодом використав Тарас Кузьо, який поглибив структурні аргументи – мовляв, розщеплена політична культура й ідентичність не дозволяють визначитися з напрямом руху³⁶.

Ці пояснення, хоч і не далеко виходять за межі традиційного транзитологічного дискурсу, дозволили зафіксувати стан України. Проте залишаючись у межах аналізу структури чи агентів змін, вони не повідомляють нам нічого нового про причини цього стану, а ні про вихід з нього.

Називати Україну іммобільною державою можна, якщо дивитися на неї з Лондона чи Вашингтона і порівнювати чи то зі Східною Європою, чи Східною Азією. Швидкість поступу в одній та іншій частині світу набагато більша, ніж в Україні. Але якщо поглянути на ситуацію із середини країни, то швидкість і драматизм подій двох останніх років просто вражає. Про іммобілізм традиційно говорять тоді, коли гілки влади заважають одна одній приймати рішення, як це було в часи Ющенка. З перемогою Януковича протистояння між гілками влади вщухли, як і залишки поваги до процедур ухвалення рішень. Після різкого розвороту країни у бік Росії, кризи, революції і російської контрреволюції інтенсивність і непередбачуваність подій зросли у рази. З огляду на це, Україна не так іммобільна, як надрухлива (волітальна) країна. У цій країні, проте, традиційно зрозумілий процес побудови національної держави, утвердження верховенства права, демократії і ринку не завершений ще досі. Тобто кожна спроба реформ змінювалася хвилею застою чи «відпливу»³⁷. Остання хвиля «відпливу», як це не дивно може звучати, почалася не з перемоги В. Януковича, а В. Ющенка. Інволюція конституціоналізму, або свідоме руйнування правил усіма ключовими гравцями, у період президентства В. Ющенка стала чи не визначальним чинником швидкої концентрації влади «Сім'єю» В. Януковича³⁸.

speech_washington.pdf.

³⁶ Kuzio T. Political Culture and Democracy Ukraine as an Immobile State/ Kuzio T. // East European Politics & Societies. – 2011. – Vol. 25. – №1. – P. 88-113.

³⁷ Тарас Кузьо, наприклад, пише про сім циклів новітньої української історії. Див. Kuzio T., Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism. Praeger Security International. – 2015. – P.7-20.

³⁸ Мацієвський Ю. Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні / Ю. Мацієвський // Вибори і демократія. – 2011. – №3. – С. 49-56.

Фокус сприйняття України у світі телескопічний. Дивлячись на Україну в порівняльній перспективі, західні експерти бачать чи то «блукання манівцями», чи застій у «сірій зоні», чи нерухливий стан. Причину цього стану, здається, найкраще можна зрозуміти, дивлячись на Україну крізь призму дослідження авторів «Насилля ...». Хоча й Д. Норт із колегами не наголошує на поняттях «інституційна пастка» чи «захоплення держави», вони проглядаються в тексті.

Отже, підсумок такий. Україна не єдина у природному стані. Її рух, як соціальний «рух» узагалі, ніколи не був рівномірним. Поштовх 2004 р. виявився гучним, але недієвим. Хвилю демократичних очікувань мас поглинула хвиля нерегульованого суперництва еліт за джерела ренти. За задумом однієї з груп, вибори 2010 р. мали покласти край у боротьбі всіх проти всіх. У захопленій державі рентиорієнтовані еліти діяли раціонально – здобувши пост Президента, зайнялися розширенням повноважень, тобто обмеженням доступу до економічної і політичної сфери. Мислення в категоріях закритого доступу штовхало «донецьких» до монополізації політичного й економічного простору. Те саме робило б і конкуруюче бізнес-утворення, якби перемогу на виборах здобула Ю. Тимошенко. Проте така хижацька поведінка еліт стала згубною для них самих. Свідоме руйнування принципу верховенства права позбавило їхніх очільників гарантій виживання у непевному середовищі. Це типова інституційна пастка, у яку наші еліти загнали себе самі. Закриття доступу не вберегло їх від масових протестів, кризи і революції. Чи підштовхнуть останні події нове владне угруповання до «гри за правилами» і виходу з інституційної пастки? Теорія каже, що для цього потрібен глибинний струс системи, коли еліти будуть поставлені в ситуацію екзистенційної загрози. Криза кін. 2013- поч. 2014 р. і є таким шоком, але чи призведе він до оздоровлення системи або її розпаду, поки що незрозуміло. Однак уже зараз видно, що в умовах війни з Росією і глибокого падіння економіки самостійно подолати нагромаджений синдром проблем нам буде важко. Україні потрібна тісніша «прив'язка» до здорових інституцій, таких як ЄС і НАТО. У такому разі країні буде легше запустити реформи, стримувати агресію і оживити державу. Поки що Захід до таких пропозицій Києва ставився стримано, що вказує на те, що гра іде у глобальному масштабі. Аналіз геополітичних інтересів світових гравців стосовно України виходить за

межі цієї роботи. Проте питання впливу зовнішніх гравців на падіння режиму В. Януковича буде розглянуто у параграфі 6.3.

1.2. Актори чи інститути: концептуалізація політичного режиму

Від цих широких теоретичних конструкцій варто зійти на рівень нижче – того, що ми власне будемо вивчати. У фокусі уваги буде виявлення причин та ймовірних наслідків тривалого збереження гібридного режиму в Україні та ролі, яку в цьому процесі відіграють неформальні інститути.

Вивчення режимів є однією з центральних тем політичних досліджень. Уже в роботах Платона й Аристотеля були сформульовані питання, які хвилюють дослідників до сьогодні. Які є типи політичних устроїв (режимів)? Який тип політичного режиму найкращий? Чому відбуваються зміни (розвиток і/або занепад) режимів? Запропоновані пояснення багато в чому визначили напрями розвитку політичної теорії та порівняльних політичних досліджень у наступних епохах, однак проблеми, порушені класиками, залишаються актуальними й до сьогодні. Відповідно до сучасного стану політичної теорії, ці питання можна сформулювати так: що є сутністю політичного режиму – люди (актори) чи інститути? Що свідчить про збереження чи зміну політичного режиму? Відповіді на ці питання вимагатимуть перегляду уявлень про сутність радикальних змін та чинників, що їх визначають. Мова йтиме про зв'язок кризи і революції. Що таке, приміром, політична криза, які її причини та наслідки? Чи можна вважати революціями події 2004 р. і 2014 рр. в Україні? Відповіді на ці питання будемо шукати крізь призму аналізу динаміки політичного режиму в Україні у проміжку між 1991 та 2014 рр.

Концептуалізація поняття режиму є своєрідною точкою відліку у вивченні політичних змін чи то у руслі демократизації (транзиту), чи авторитаризації, чи гібридизації. Однак дослідники дуже рідко намагаються визначити, як вони розуміють політичний режим і як визначення режиму може сприяти організації їхніх досліджень. У цьому параграфі ми спробуємо сформулювати поняття «політичний режим», виходячи з пропозиції Дж. Сарторі: «Для реконструкції поняття, по-перше,

зберіть репрезентативний набір визначень, по-друге, виокремте їхні характеристики і, по-третє, створить матрицю, яка змогла б раціонально організувати ці характеристики»³⁹. Таким чином, ми зберемо низку ознак режиму, що присутні у двох підходах – актороцентричному і процедурному, потім виокремимо їхні суттєві характеристики і запропонуємо визначення, яке можна було б використовувати для аналізу політичного режиму в Україні, а також інших суспільств, що трансформуються.

Актороцентричний підхід до пояснення режиму

У пострадянській традиції поняття «політичний режим» переважно використовується для позначення сукупності прийомів і методів здійснення влади чи характеру влади⁴⁰. Визначаючи тип режиму, як правило, звертають увагу на такі елементи (індикатори):

- а) процедури і способи формування інститутів влади;
- б) стиль прийняття політичних рішень;
- в) взаємозв'язок влади і громадян.

Такий підхід не вказує на те, хто і як використовує ці методи. Проте імпліцитно передбачається, що це лідер чи правляча група. Таким чином, сутністю режиму (основними складовими) є індивіди (актори), а не практики, які використовуються ними для здійснення влади. Зміна лідера або правлячої групи повинна означати зміну режиму. Варто зауважити, що подані вище ознаки є постійними індикаторами, що дають змогу легко розрізнити усталені автократії чи демократії, проте вони не зовсім підходять для визначення перехідних режимів.

Більш виразно цей підхід присутній у роботах тих дослідників, переважно соціологів, які розглядали режим з погляду правлячої коаліції чи групи. Типовим у цьому плані є визначення Майкла Манна (Michael Mann), де режим – це «об'єднання домінуючих ідеологічних, економічних і військових державних діячів, чия діяльність координується

³⁹ Sartori G. Guidelines for Concept Analysis / G. Sartori // Social Science Concept: A Systematic Analysis. G. Sartori, ed. Beverly Hills, CA : Sage Publications. – 1984. – P.15–71.

⁴⁰ Див.: Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Cigank/intro_2.php. – Название с экрана. Для порівняння див. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: монографія / за ред. проф. Ф. М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011.

правителем/правителями держави»⁴¹. Подібне визначення пропонує П. Кальверт (Peter Calvert), де «режим – це інша назва уряду, або послідовність урядів, у яких влада переважно залишається в руках тієї самої соціальної групи»⁴². Більш поміркований варіант такого підходу можна знайти у роботах тих авторів, які розмежовують суб'єктів (акторів) і правила, тобто контекст їхньої поведінки⁴³. Недооцінка правил може призвести до серйозних методологічних обмежень. Тому, аналізуючи політичні режими, необхідно мати на увазі, що зміна уряду чи головних осіб при владі за збереження наявних правил ще не свідчить про зміну режиму. І, навпаки, зміна режиму (суттєва зміна правил), хоча це трапляється дуже рідко може відбутися без зміни уряду (перехід від парламентського до прем'єрського урядування під час прем'єрства М. Тетчер) або форми правління (прихід до влади нацистів у Німеччині).

Тут також необхідно згадати спроби конструювання кількісних показників демократичності/недемократичності режиму, вжиті окремими вченими та колективами, що вивчають процеси демократизації. У цих дослідженнях не запропоновані чіткі визначення режиму, проте зроблені спроби операціоналізації демократичного режиму на основі низки індикаторів. Як наслідок, держави, які потрапили в поле зору дослідників, поділяються на шкалі від найбільш до найменш демократичних⁴⁴. Отримані індекси, незважаючи на популярність кількісного виміру

⁴¹ Mann M. *The Sources of Social Power* / M. Mann // Volume I. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

⁴² Цит. за Skaaning S.-E. *Political Regimes and Their Changes: A Conceptual Framework: CDDRL Working Papers*, May 2006. [Electronic resource] / Skaaning S.-E. – Accessed: http://cddrl.stanford.edu/publications/political_regimes_and_their_changes_a_conceptual_framework/.

⁴³ Riggs F. *A Neoinstitutional Typology of Third World Politics in Contemporary Political Systems: Classifications and Typologies* / F. Riggs // Boulder: Lynne Rienner Publishers. – 1990. – P. 235.

⁴⁴ Найбільш відомі спроби створення індексів демократії зроблені К. Болленом (Bollen K. *Liberal Democracy: Validity and Method Factors in Cross-National Measures* / K. Bollen // *American Journal of Political Science*. – 1993. – P. 1207-1230.), Болленом і Джекманом (Bollen K. *Economic and Noneconomic Determinants of Political Democracy in the 1960s*. / K. Bollen, R. Jackman // *Research in Political Sociology*. – 1985. – Volume 1. – P. 27-48), Т. Ванханеном (Vanhanen T. *The process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980-1988*. / T. Vanhanen // NY: Crane Russak. – 1985.), М. Коппеджем і Ф. Рейнеке (Coppedge M., Reinicke W. *On Measuring Democracy: Its Consequences and Concomitants* / M. Coppedge and W. Reinicke // New Brunswick, NJ: Transaction. – 1991.) Найбільш відомими є індекси розвитку демократії, подані у

рівня демократії, можуть слугувати початком відліку для проведення загальних синхронних порівнянь, але не більше того. Сам лише кількісний підхід не дозволяє пояснити особливості того чи того режиму, оскільки один і той самий індекс, приписаний різним країнам, не може враховувати особливостей кожної з них. Крім того, цей підхід приховує в собі й іншу крайність – увага зосереджується переважно на інституційному контексті, а актори залишаються поза увагою. У цьому випадку виникають труднощі з аналізом напрямів змін (переходу, консолідації чи занепаду і розпаду), які мають сенс лише з погляду поведінки акторів⁴⁵.

Інституційний підхід

Альтернативний погляд на визначення сутності режиму має місце у представників інституційного підходу⁴⁶. Тут режимом вважається сукупність формальних та неформальних правил, які вимагають, дозволяють або забороняють певні дії. Ці правила визначають тих, хто перебуває при владі, тобто має право приймати важливі рішення. Водночас правила визначають і обмежують з допомогою принципу розподілу влади взаємини у центрі політичної влади (горизонтальні відносини між гілками влади), а також взаємини носіїв влади із суспільством (вертикальні відносини).

Розмежування формальних (кодифікованих норм, конституції) і неформальних (традицій, які домінують, і практик) правил є визначальною процедурою. Але при цьому варто мати на увазі, що концентрація

звітах Freedom House, Фонду Бертельсмана – Bertelsmann Transformation Index (див.: <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/11.0.html?&L=1>), міжнародного проекту Polity під керівництвом М. Маршала та Т. Р. Гурпа, в якому триває п'ятий етап досліджень (див. www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm). Починаючи з 2005 р. подібні спроби зроблені в РФ у проекті «Політичний атлас сучасності» (див. <http://www.worldpolities.org>).

⁴⁵ Див. Munck G. *Disaggregating Political Regime. Conceptual Issues in the Study of Democratization: Working Paper* / G. Munck ; The Hellen Kellogg Institute for International Affairs. – 1996. – № 228.; S.-E. Skaaning (2006)

⁴⁶ Fishman R. *Rethinking State and Regime: Southern Europe's Transition to Democracy* / R. Fishman // *World Politics*. – 1990. – Vol. 42. – № 3. – P. 422-440; Macridis R. *Modern Political Regimes: Institutions and Patterns*. – Boston / R. Macridis // Little, Brown & Company. – 1986.; Munck, G. *Disaggregating Political Regime*. – 1996.; O'Donnell G., Schmitter Ph. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* / G. O'Donnell, Ph. Schmitter // The Johns Hopkins University Press. – 1986.

уваги лише на формальних правилах, тобто вивченні «інституційного дизайну», призвела до суттєвих обмежень у розумінні практик, що діють і визначають сутність режиму. З іншого боку, як вказує шведський дослідник Свенд-Ерік Скаанінг, існує небезпека внесення всієї сукупності дій, що не вписуються в поняття формальних інститутів, у категорію неформальних. Тобто слабкі інститути не повинні розглядатися як неформальні⁴⁷. Сила або слабкість інститутів залежить від визнання або невизнання правил політичними акторами, особливо тими, хто приймає владні рішення. Таким чином, вивчаючи правила, ми повинні зважати на два аспекти – ступінь їхньої формалізації і визнання (інституціоналізації) головними політичними гравцями. Саме визнання правил усіма головними політичними гравцями вважається умовою консолідації режиму⁴⁸.

Спираючись на два зазначених аспекти, С.-Е. Скаанінг запропонував декілька типів інституціоналізації політичних правил. Дивіться таблицю 1.2.1.

Таблиця 1.2.1. Типи інституціоналізації політичних правил

Рівень формалізації	Рівень визнання		
	Високий	Середній	Низький
Високий	Явний (Explicit) режим	Очевидна ситуація	Неструктурована політична поведінка
Низький	Умовний (Implicit) режим	Умовна ситуація	

Джерело: Skaaning (2006).

З таблиці видно, що про режими можна говорити лише за умови високої інституціоналізації. У двох інших випадках може йтися не про режими, а про ситуації, в яких політичні актори не визнають, або частково визнають необхідність «гри за правилами». Хоча запропоноване пояснення досить чітке, у критеріях відсутні актори, тобто ті, хто грає або не грає за правилами. Ототожнення режиму лише з інститутами є прикладом того ж редукціонізму, який С.-Е. Скаанінг критикує разом з Джерардо Мунком (Gerardo L. Munck) та ін. дослідниками.

⁴⁷ Skaaning S.-E. (2006).

⁴⁸ Див., наприклад, Mainwaring (1992. – P. 296); Merkel (1999. – P. 71); Skaaning (2006).

Для уникнення «розтягування понять» при проведенні порівняльних досліджень Дж. Мунк запропонував розділити поняття «режим» на кілька складових. Так, аналізуючи роботи теоретиків режиму, він виділив кілька ознак, які найчастіше трапляються в літературі, і об'єднав їх у дві групи – процедурні та поведінкові⁴⁹. Процедурні характеристики вказують на правила, що визначають: а) кількість і тип суб'єктів, які мають право отримати доступ до влади; б) методи доступу до владних посад; в) правила, що визначають прийняття обов'язкових до виконання рішень. Ці процедурні характеристики можуть бути формальними або неформальними, явними або прихованими.

Поведінкові характеристики вказують, що правила впливають на здійснення політики настільки, наскільки головні актори їх визнають. Визнання правил може бути інструментальним, стратегічно обумовленим (тому що так вигідно) або нормативним (тому що так правильно чи потрібно). Водночас Дж. Мунк запропонував два додаткових поняття для аналізу режимів – «перехід» і «консолідація». Перехід, услід за Г. О'Доннелом, Ф. Шмітгером⁵⁰, дослідник визначає як інтервал між одним політичним режимом та іншим, під час якого правила політичної гри не визначені, а консолідацію як період, що починається, коли певна сукупність правил встановлюється і закінчується, коли ці правила стають загальновизнаними. Таке розмежування, як стверджує Дж. Мунк, корисне на аналітичному рівні, оскільки в переході, як і в консолідації, ми можемо розглядати процес, сутністю якого є формування нових правил. Але, на відміну від консолідації, в переході можемо виділити ще й наслідки, тобто правила самі по собі, які визначають поведінку акторів. Тому теоретики режиму запропонували аналітичне розмежування між процесом і наслідками переходу (зміни режиму) і процесом консолідації. Основою для розмежування є факт визнання або невизнання правил політичними акторами⁵¹. Тут важливо мати на увазі, що визнавати чи не визнавати можуть як формальні, так і не формальні правила. Результати визнання та не визнання акторами правил показані у матриці.

⁴⁹ Munck G. Disaggregating Political Regime. – 1996. – P. 7.

⁵⁰ O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, Ph. Schmitter // The Johns Hopkins University Press. – 1986. – P. 6.

⁵¹ Munck G., Disaggregating Political Regime... – P.11.

Таблиця 1.2.2. Наслідки визнання/невизнання акторами правил

	Правила		
	Формальні	Неформальні	гібридизація
Визнають	демократизація/авторитаризація		
Не визнають		гібридизація	занепад/розпад

Джерело: розробка автора на основі Мунск, 1996.

Зі схеми видно, що визнання гравцями правил може вести як до демократизації, як у східноєвропейських країнах, так і до авторитаризації режиму, як у Білорусі чи Росії. Різниця полягає в тому, що у першому випадку еліти погоджуються «грати за правилами», а в другому змушені визнати нав'язані «згори» правила і статус домінуючого гравця (президента) в обмін на доступ до ренти чи можливість виживання. **Невизнання гравцями формальних правил, як і визнання ними неформальних, має наслідком гібридизацію режиму.** В обох випадках гібридизація означає поглинання неформальними інститутами формальних. У цій роботі увага зосереджена на трьох типах неформальних інститутів: неформальних угодах, клієнтелізмі і непотизмі, які тісно переплетені між собою. Ці інститути виявились сильнішими, ніж такі, як верховенство права чи конституціоналізм. Попри свою згубність, ці неформальні інститути визначали і визначають поведінку політичних гравців, що й привело до потрапляння України у «пастку гібридності».

Відмінності між різними наслідками режимів у тому, що невизнання формальних правил в умовах авторитаризму відкриває дорогу до демократизації, а визнання неформальних правил може вести як до гібридизації, так і до авторитаризму. В умовах невизнання усіх правил жоден режим не може встановитися, що веде до занепаду і розпаду режиму.

Отже, як зауважує Дж. Мунк, аналіз режиму складається з трьох аналітично окремих сфер: 1) формування акторами нових правил, що є сутністю процесу переходу; 2) правила самі по собі, що є головною рисою наслідків переходу; 3) визнання або не визнання правил акторами, що є головним питанням консолідації.

Перелічені елементи добре відображають нормативну складову в динаміці режиму і будуть використані для аналізу трансформацій полі-

тичного режиму в Україні. Політичним режимом у цьому дослідженні будемо називати **інституціоналізовану сукупність формальних та неформальних правил, що накладає горизонтальні (відносини між гілками влади) й вертикальні (відносини між носіями влади і суспільством) обмеження на політичних гравців у здійсненні ними влади.**

Отже, беручи до уваги правила, але не відкидаючи ролі акторів, суттєвими змінними у цьому визначенні є формальні і неформальні правила, які визначають простір дій політичних акторів. Визнання акторами формальних правил (інституціоналізація) веде до консолідації (демократії чи авторитаризму), а невизнання формальних правил, як і визнання неформальних, має наслідком гібридизацію режиму. Нарешті невизнання формальних, як і неформальних правил, веде до занепаду і розпаду режиму. Таке визначення не передбачає конструювання типології політичних режимів, але воно показує, як визнання чи невизнання акторами правил призводять до різних наслідків.

1.3. Можливості та обмеження транзитології: труднощі періодизації транзиту в Україні

У цьому параграфі звертаємо увагу на можливості та обмеження традиційних пояснень політичних змін. Ми висуваємо дві тези і спробуємо обґрунтувати їх на прикладі періодизації політичних трансформацій в Україні після здобуття незалежності. По-перше, політичні трансформації в Україні не варто розглядати у лінійній площині, винятково як рух від диктатури до демократії чи від комунізму до олігархії. Попри те, що теза про «блукання» (muddling along) України стала вже звичною у літературі⁵², тут запропоноване вужче розуміння такого «блукання», яке ілюструє траєкторію коливань режиму між полюсами «демократія – авторитаризм». Умовний вектор трансформації політичного режиму має зигзагоподібний вигляд, що зумовлено присутністю двох різноспрямованих процесів – еволюції (демократизації) та інволюції (авторитаризації), що поборювали, а подекуди доповнювали один одного⁵³.

⁵² Вперше цей вислів ужив О. Мотиль (Motyl 1997), а згодом його в різних інтерпретаціях використовували: Д. Арель (Arel, 1998), К. Вольчук (Wolchuk 2002), Т. Кузьо (Kuzio 2008).

⁵³ Див. Мацневский Ю. Политический режим в Украине после «Оранжевой революции» / Ю. Мацневский // Политэкс. – 2008, – №4. – С.18-40.

По-друге, український досвід трансформацій відрізняється як від східноєвропейських, так і від багатьох пострадянських країн. Він вже виявився значно тривалішим, обтяженим численними відхиленнями і зупинками. Врешті, якщо політичні трансформації у більшості східноєвропейських країн закінчилися консолідацією демократії, а в більшості пострадянських країн сформувались авторитарні чи напівавторитарні режими, доля України й далі залишається невизначеною. Коли ж політичне керівництво країни намагалося досягти стабілізації політичного процесу адміністративно-бюрократичним шляхом, що супроводжувалося суттєвими порушеннями формальних та неформальних правил «політичної гри», – це виливалося у глибокі кризи. Кризи трапляються у різних типах суспільств, але відсутність змін після криз, зокрема кризи 2004 р., важко пояснити логікою лише еволюційних змін. Нам здається, що тут краще працює поняття інволюції та «інституційної пастки», про що ми писали вище.

Транзит та його альтернативи

У літературі існує декілька понять, що використовуються для опису і пояснення політичних змін. Серед них «трансформація» і «транзит» вживаються найчастіше, інколи, як синоніми. Попри спільне кореневе походження, ці поняття варто розрізняти, особливо для їх концептуалізації. Адже вони мають не лише семантичні відмінності, але й смислові відтінки, що інколи може бути не менш важливим, ніж чітке конструювання концепту. Напевно, тому ці поняття використовують досить довільно, залежно від значення, яке вкладає у те чи інше поняття автор. І все ж, поняття «трансформація», що від латинського *transformatio* означає перетворення, має принаймні три відтінки. По-перше, його використовують стосовно складних об'єктів, у яких можна виявити певну структуру⁵⁴. По-друге, це поняття вказує на видимі зміни, як правило, поліпшення чогось. Для прикладу – «трансформація політичного режиму», «трансформація політичної системи», «суспільна трансформація». У цьому разі мають на увазі зміни, які відбуваються в якомусь

⁵⁴ Schilperoord M. Modeling societal transitions with agent transformation [Electronic resource] / M. Schilperoord, J. Rotmans, N. Bergman // Computational & Mathematical Organization Theory, 2008. – Vol. 14. – Accessed: <http://www.springerlink.com/content/256447330n02q691/fulltext.pdf>.

одному чи в усіх сегментах об'єкта. По-третє, і це найважливіше, «трансформація» наголошує на перетвореннях, кінцева мета яких не визначена і не передбачувана⁵⁵. Деякі автори, що пропонують макромоделі демократизації, це поняття вживають у вужчому значенні чи то як дії еліт, які беруть на себе ініціативу в поваленні старого режиму⁵⁶, чи у значенні глибоких, ненасильницьких перетворень, відмінних від переходу, реформи і революції⁵⁷.

Поняття «transition» (транзит), чи перехід, є ключовим концептом «транзитології»⁵⁸. Проте відразу зауважимо, що поняття «транзит» стосується змін політичного, рідше економічного режиму, а не суспільства, як це часто мають на увазі. Словникове визначення цього поняття вказує на рух від одного стану, форми, місця тощо до іншого. Якщо трансформація є більш відкритим поняттям, що потенційно передбачає інваріантність змін, то транзит, навпаки, наголошує на початковій і кінцевій точці змін. Саме це мали на увазі теоретики демократизації, коли визначали перехід як «інтервал між одним політичним режимом й іншим, протягом якого правила політичної гри чітко не визначені»⁵⁹. Згідно з таким визначенням, перехід починається із заперечення встановленого політичного режиму і закінчується встановленням відносно стійкої конфігурації правил, що характеризують новий режим.

Із теоретичного погляду важливо розрізняти відмінність між рухом від існуючого режиму і рухом до нового режиму. Початок такого процесу деякі автори називають переходом, суть якого полягає у недотриманні наявних правил. Далі виникає потреба встановити нові правила і досягти їх визнання. Наступна фаза, яку дехто називає «інсталяцією»,

⁵⁵ Див. Штыков П. Исследования трансформационных процессов в Восточной Германии и Восточной Европе: достижения, проблемы, перспективы (1990-2002 годы) / П. Штыков // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей. В 2 т. – Т.1. Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / Ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц. – СПб.; М.; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад. – 2003. – С. 8.

⁵⁶ Див. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX в. / С. Хантингтон // Росспэн. – 2003. – С.127.

⁵⁷ Див. Motyl A. Revolutions, Nations, Empires / A. Motyl // New York: Columbia University Press. – 1999. – P. 30-31.

⁵⁸ Стислий огляд підходів до політичних змін див. Колодій А. (2010). Більш глибокий аналіз див. Gans-Morse J. (2004)

⁵⁹ O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule. – P. 6.

передбачає встановлення і визначення нових правил⁶⁰. Зрозуміло, що залежно від рівня визнання правил, наслідки інсталяції можуть бути різні, від повного схвалення до повного заперечення. Остання фаза визначається як процес інституціоналізації, який починається з принаймні часткового походження правлячих еліт щодо нової сукупності правил і закінчується тоді, коли старий інституційний устрій більше не діє. Цей процес включає стабільний та нестабільний політичний устрій, що, відповідно, позначений високим та низьким сприйняттям головних цінностей кожного окремого режиму. Такий мікроаналіз фаз демократизації відмінний від макроаналізу, де увага теоретиків демократизації (Х. Лінц, Л. Даймонд) була переважно зосереджена на початкових і на кінцевих етапах змін (лібералізації і консолідації).

Між дослідниками немає єдності з приводу етапів чи фаз переходу. Одні автори перехід поділяють на три, інколи дві фази, останньою з яких є консолідація. Інші поняття «транзит» використовують окремо від поняття «консолідація»⁶¹. Тим не менше, усі дослідники політичних змін розглядають перехід як частину ширшого процесу демократизації. Проте якщо спочатку вважалося, що зміни від авторитаризму до демократії відбуваються своєрідними хвилями, то згодом досвід посткомуністичних, а особливо пострадянських країн, продемонстрував нелінійність і непередбачуваність таких змін⁶². Так шведські дослідники Аксель Хаденіус і Ян Теорел (A. Hadenius, J. Teorel) виявили, що у період з 1972 до 2003 року у 77% (зі 334 спостережень) невдалі авторитарні режими були змінені новими авторитаризмами. Лише у 79 випадках (23%) переходи вели до демократії⁶³. Ця тенденція підтвердилася у більшості пострадянських країнах, де частина країн повернулася до авторитаризму, а у більшості випадків режими стали «гібридними», зберігаючи авторитарну сутність за демократичним фасадом.

⁶⁰ Skaaning S.-E. (2006).

⁶¹ Див. Munck G. Disaggregating Political Regime. – 1996.

⁶² Див. роботи Томаса Карозерса (Carothers, 2002), Майкла Макфола (McFaul, 2002) та Генрі Хейла (Hale, 2005, 2008).

⁶³ Hadenius A. Pathways from Authoritarianism/ A. Hadenius, J. Teorel // Journal of Democracy. – 2007. – Vol. 18. – P. 152.

Особливості політичних змін в Україні

Отримавши незалежність, Україна виявилась погано підготовленою до «самостійного плавання». Як відзначив Тарас Кузьо, після розпаду СРСР Україна нагадувала квазідержаву і квазінацію⁶⁴. Комуністичний і радянський спадок значно обтяжував рух до демократії і ринкової економіки. Поняття «дилема одночасності», запропоноване Клаусом Оффе, було розвинуте Т. Кузьо у його концепції «квадратранзиту»⁶⁵. Як і іншим пострадянським державам, Україні доводилось вирішувати не лише питання «демократизації» і «маркетизації», що постали перед латиноамериканськими та східноєвропейськими країнами, але й питання державного та національного будівництва. Ці додаткові обставини подвоювали складність завдань, що постала перед політичним класом в Україні.

Самі еліти виявились також не готовими до таких викликів. Фрагментована структура українських еліт не сприяла проведенню реформ. Після перших парламентських (1990 р.) і перших президентських (1991 р.) виборів влада залишилась в руках колишніх комуністів. Націонал-демократи уклали з націонал-комуністами кілька неформальних угод, що дало підстави Т. Кузьо український перехід назвати «типовим пактовим переходом»⁶⁶. Ці угоди, однак, тільки зовні нагадують елітні пакти, знані з досвіду Іспанії чи центральноєвропейських країн. О. Фісун наголошує, що пострадянські пакти відбувалися «...навколо іншого «порядку денного», а саме... з приводу «захоплення держави» і монопольної апропріації публічних політико-економічних функцій»⁶⁷. Іншими словами, ці угоди стосувалися не шляхів суспільних реформ, а збереження влади і розподілу ресурсів. Поступливість націонал-демократів дозволила другому Президентові Л. Кучмі зосередити у своїх руках значні формальні повноваження і збудувати мережу, клієнти якої фактично «захопили» державу.

⁶⁴ Kuzio T. Ukraine: Coming to Terms with the Soviet Legacy / T. Kuzio // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 1998. – Vol. 14. – № 4. – P. 17.

⁶⁵ Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? / T. Kuzio // Politics. – 2001. – Vol. 21. – № 3. – P. 167-168.

⁶⁶ Kuzio T. Prospects for the Political and Economic Development of Ukraine / T. Kuzio // Hamilton D. and Mangott G. eds. / The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations. – 2007. – P. 25-55.

⁶⁷ Фісун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации – С. 149-150.

Перемога опозиційного кандидата на виборах 2004 р. не пришвидшила і не вирівняла вектор українського транзиту. Як тільки зникла зовнішня загроза в особі президента Л. Кучми, відразу почалась боротьба за владу в таборі «помаранчевих». Еліти і далі залишились фрагментованими, а до того ж егоїстичними і непрофесійними, щоб упроваджувати реформи. У цих умовах кандидат від опозиції В. Янукович уперше за весь час незалежності став обраний Президентом за підтримки менше 50% виборців. Таким чином, несприятливі структурні обставини і фрагментовані еліти зумовили кілька особливостей траєкторії політичних змін в Україні.

По-перше, вона є більш «розтягнутою» і менш поступальною, ніж переходи в східноєвропейських або прибалтійських країнах, і тому потрапляє до четвертої, інверсійної хвилі змін, що ведуть як до демократії, так і авторитаризму⁶⁸.

По-друге, вектор трансформацій політичного режиму має зигзагоподібний вигляд, свідченням чого є відхилення і зупинки, більш виражені, ніж у державах східної Європи чи Прибалтики⁶⁹. Так розпад «помаранчевої коаліції» після виборів 2006 р. і формування коаліції на чолі з Партією регіонів, за оцінками міжнародної неурядової організації *Freedom House*, продемонстрував погіршення показників демократичних змін в Україні⁷⁰. Та ж тенденція збереглася і з приходом до влади В. Януковича.

По-третє, якщо у Східній Європі встановились нові демократії, а більшість пострадянських країн повернулися до авторитаризму, то доля України залишається невизначеною. Зигзагоподібний характер змін свідчить не так про коливання між демократією та авторитаризмом, як про окремих випадок «гібридизації» – збереження конкурентних виборів в умовах руйнування формальних інститутів і посилення неформальних (корупції, клієнтелізму, непотизму). Гібридизація

⁶⁸ Див. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – 2002. – № 54.; Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – С.134-150.

⁶⁹ Траєкторія коливань вектора трансформації режиму між умовними полюсами «демократія» і «авторитаризм» була запропонована у кількох публікаціях автора. Останні зміни див. Мацневский Ю. Политический режим в Украине после «Оранжевой революции» / Ю. Мацневский // Политэкс. – 2008. – №4. – С.18-40.

⁷⁰ Детальніше про це див. звіт Freedom House (2010). [Electronic resource]. – Accessed: <http://www.freedomhouse.eu/images/Reports/NIT2010Ukrainefinal2.pdf>

режиму є свідченням потрапляння країни в інституційну пастку. Пояснення цього процесу подане у наступних частинах роботи. Тут лише відзначимо, що «вимушений плюралізм» часів Кучми призвів до гострого суперництва не тільки між опозиційною і владною елітами, але й усередині останньої. Замість компромісу і співпраці головні політичні гравці віддали перевагу «грі до переможного кінця», тобто «грі з нульовою сумою», що у їхньому випадку виявилось «грою з від'ємною сумою» і закінчилося взаємним програшем. Парадоксальна поведінка еліт пояснюється логікою ескалації конфлікту: ціна перемоги (пост президента з посиленими повноваженнями) здається вищою за ціну участі в конфлікті. Можливість використання ресурсів (загальнонаціонального багатства) у цій боротьбі не обмежена ні формальними, ні неформальними правилами. Результати гострого суперництва еліт виявилися вже наприкінці 2008 р., коли тільки на початку світової рецесії Україна опинилася серед країн, що найбільше потерпіли від кризи.

Таким чином, українські еліти виявляють свою хижачку природу, безвідповідальність і непрофесіоналізм, що черговий раз зупинило демократичні перетворення і, по суті, відкидало Україну назад. Загалом відкриті і конкурентні президентські вибори 2010 р. не принесли і не могли принести якісних змін, позаяк за пост Президента у другому турі змагалися лідери двох найбільших політико-бізнесових проєктів – Партії регіонів та «Блоку Ю. Тимошенко». Поспішні дії команди Президента В. Януковича у зовнішній (спочатку відмова від вступу до НАТО, а потім відмова підписати угоду про асоціацію з ЄС), та безпечній політиці (намір здійснювати політику нейтралітету), а також гуманітарній сфері (ревізія історії за російським зразком) свідчать про те, що Україна все більше відхилялася від вектора демократичного розвитку і потрапляла під вплив Росії. Отже, спроби здійснити як демократичну, так і авторитарну модернізацію, що мали місце у 2005 р. і 2010 р., були невдалими. Друга спроба демократизації почалася після зміни влади у 2014 р., але російська агресія і спровокований нею сепаратизм ставлять її успіх під сумнів.

Етапи транзиту чи гібридизації?

А. Колодій одна з небагатьох українських авторів, хто послідовно використовує транзитологічний підхід для пояснення політичних змін

в Україні⁷¹. В одній із робіт автор виділяє два етапи політичних змін – лібералізацію і демократизацію, але визнає, що «на зламі тисячоліть в Україні припинився (обірвався, не завершившись) посткомуністичний етап демократичного переходу, і почався його новий етап – антиолігархічний, у рамках якого вже зараз можна розглядіти дві окремі стадії»⁷². Ці стадії – це олігархічно-авторитарна (1999-2004) і постолігархічна (2004-2010). В іншій роботі А. Колодій пише про «загальмовану демократизацію» і пропонує шість етапів демократичних змін. Прикметно, що два останні етапи визначено як «постолігархічний демократичний транзит» і «консолідація демократичної, правової, соціальної держави», але без вказівок на те, коли ці етапи повинні настати⁷³. Для порівняння канадський політолог Б. Гарасимів, який також спирався на транзитологічний підхід, в аналізі першої декади посткомуністичних змін в Україні, ще у 2002 р. дійшов висновку, що «Україна досягла стану, який у порівняльній політології описують поняттям «псевдо-демократія»... Це різновид плебісцитарної і корпоративної президентської монархії з демократичним фасадом, яка здатна сповзти до авторитаризму»⁷⁴. Хоч і в різний спосіб, обидва приклади показують труднощі використання методології транзиту, про які скажемо далі.

Якщо поглянути на процеси змін крізь призму гібридизації, то періодизація політичних і суспільних трансформацій в Україні набуває такого вигляду. Перший етап – (лібералізація) тривав з кінця 1980-х років до 1991 р. У цей період була досягнута демонополізація політичного простору і створені умови для політичної конкуренції. Другий – («демолігархізація», або влада фінансово-промислових груп за фасадом формальних демократичних інститутів) тривав із 1991 р. до кінця 2004 р. Цей етап ми розділяємо на два підетапи. Протягом 1991-1994 рр., коли Україна виборсувалася з уламків СРСР і влада залишалася у комуністів, національний і демократичний імпульс змін

⁷¹ Див., наприклад, Колодій А. Політичний режим в Україні. Спроба транзитивного підходу / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – №7-8. – С. 84-96.; Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / А. Колодій // Трансформація в Польщі і Україні. Вибрані аспекти. – Wrocław. – 2010. – С. 386-400.; Колодій А. Загальмована трансформація і майбутнє української мрії про демократичну правову державу / А. Колодій // Агора. Українські перспективи. – Вип. 12. – К.: Стилос, 2013. – С. 5-20.

⁷² Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні. – С. 395.

⁷³ Колодій А. Загальмована трансформація. – С. 12.

⁷⁴ Narasymiv B. Post-Communist Ukraine. – P. 436-437.

домінував над комуністичним. Проте вже протягом 1994-2004 рр., що збігся з президентством Л. Кучми, влада від посткомуністичної номенклатури перейшла не до демократичної опозиції, а до новітньої олігархії. У цей період виникли і зміцніли декілька політико-економічних груп (ПЕГ), які фактично «захопили» державу⁷⁵. Саме тоді країна потрапила в пастку «гібридності». Спроба українців зупинити цей процес була змарнована В. Ющенком і його оточенням. Постпомаранчева криза, загострення якої у 2008 році збіглося з глобальною економічною кризою, зіштовхнула країну зі шляху реформ. Тому третій етап 2005-2010 рр. може бути визначений як «невдала демократизація». Характерною рисою цього етапу є друга після 1991 р., але неповна зміна еліт, що настала в результаті «Помаранчевої революції», а суттю – змагання між бізнес-політичними групами, з одного боку, і бажання залишитися при владі, зберігаючи позитивний імідж у громадян, – з іншого. Демократичний імпульс «Помаранчевої революції» спричинив кількісні зміни у верхівці влади, викликав деякі зміни у складі правлячої еліти, але їхня хижацька природа і нездатність «грати за правилами» не принесли якісних змін. Попри посилення політичної конкуренції і плюралізму, свободи діяльності ЗМІ та формування громадянських політичних орієнтацій у мешканців більшості регіонів країни, інерція неформальних інститутів не дозволила вислизнути з інституційної пастки.

Четвертий етап, який тривав з 2010 до початку 2014 р. збігся з президентством В. Януковича. З одного боку, перші кроки Президента засвідчили його намагання відновити політичну стабільність і керованість державного управління згори, адміністративним шляхом, проте, з іншого, ми стали свідками конституційного перевороту, розширення повноважень і намагання утримати владу силовими шляхом. Відмова Президента підписати Угоду про Асоціацію з ЄС у листопаді 2013 р. і серія наступних помилок спричинили політичну кризу, яка переросла в революцію. Дивлячись на наміри влади, цей етап попередньо можна визначити як «невдала «білорусизація». Початок п'ятого етапу, чи постреволюційної кризи, логічно починати з лютого 2014 р., коли до

⁷⁵ Теза про те, що Україну можна вважати «захопленою державою» (Captured State), є добре обгрунтована в літературі. Див., наприклад, Omelyanchuk O. Explaining State Capture and State Capture Modes: the Cases of Ukraine and Russia. [Electronic resource] / O. Omelyanchuk. – Accessed: <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-pdf/Explaining%20State%20Capture.pdf>.

влади, на хвилі Майдану, прийшла офіційна опозиція В. Януковичу. Зміна влади в Україні підштовхнула В. Путіна до анексії Криму, розпалювання сепаратизму на Донбасі і намагання підірвати легітимність нової влади в Україні.

Чи зможе Україна розірвати замкнене коло безрезультатних змін влади і стати на шлях демократизації, з упевненістю сказати важко. Враховуючи негативні внутрішні (політична і фінансово-економічна криза) і зовнішні (російська агресія) чинники, що склалися протягом 2010-2014 рр., розраховувати на швидке відновлення стабільності і продовження демократичних перетворень не доводиться. У 2014 р. як і в 2004 р. першорядними стають питання «перезавантаження системи», що передбачають вироблення правил політичної гри.

Напередодні президентських виборів 2010 р., коли науковці і політики дискутували щодо можливостей «перезавантаження системи» чи інших шляхів виходу з кризи⁷⁶, автор розглядав два сценарії розвитку політичних подій, причому кожен з них припускав внесення змін до Конституції, тобто зміни формальних правил політичної гри⁷⁷.

І перший, і другий сценарій передбачав посилення виконавчої гілки влади, тобто допускав можливість «сповзання» до авторитаризму за російським чи білоруським зразком⁷⁸. Проте вже тоді ми відзначили принаймні п'ять чинників, які гальмуватимуть сповзання до авторитаризму. Тепер, після революційної зміни влади, видно, що попередні застереження виявилися слушними. Ні російський, ні білоруський варіант утримання влади в Україні не спрацював. Щобільше, теза про те, що Україні загрожує не авторитаризм, а посилення бюрократично-адміністративного свавілля, занепад держави і втрата контролю над територією, виявилася слушною⁷⁹.

Обидва сценарії є варіантами одного процесу – завершення розпаду посткомунізму на території України. Двадцять три роки незалежності України, на жаль, не стали часом народження нової української

⁷⁶ Матеріали однієї з таких дискусій див. на сайті Львівського регіонального інституту державного управління. www.lvivacademy.com/...1/!Materialy-kruhl-stoly-Kolodii.doc.

⁷⁷ Мацієвський Ю. Незакінчений транзит в Україні: спроба періодизації / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2010. – № 6. – С. 42-52.

⁷⁸ Там само. – С. 50-51; див. також Мацієвський Ю. Спокуси авторитаризмом / Ю. Мацієвський // Критика. – 2011. – № 5-6. – С. 2-7.

⁷⁹ Там само. – С. 6-7.

держави і повноцінної нації. Протягом цього часу країна перебувала в руках егоїстичного політичного класу, що виріс із радянської номенклатури і перетворився на новітню олігархію.

Якщо нова влада знову не зрадить ідеалів Майдану, то В. Януковича можна буде вважати останнім Президентом посткомуністичної України. Його місія полягала в тому, щоб остаточно зруйнувати те, що залишилось у спадок від ССРСР і пустило глибокі метастази в українському суспільстві. З «електорального» чи «змагального» авторитаризму часів Кучми через «дефектну демократію» президентства Ющенка ми дійшли до їх виродження у квазіавторитарну модель Януковича.

Таким чином, обмеження транзитологічного пояснення політичних змін очевидні. Перше, якщо дивитися на зміни в Україні крізь призму транзиту, то ми можемо фіксувати якісь етапи змін, але кінцева мета – демократія, як і комунізм, може не настати. Друге, ми показали, що український випадок важко «втиснути» у класичні чи новітні схеми демократизації. Можна, звісно, розширювати кількість етапів, але це мало що дасть для розуміння того, де ми є і що з нами відбувається.

Отже, транзитологічний підхід створює більше питань, ніж пропонує відповідей. А не знаючи ні напряму руху, ні того, як довго буде тривати цей шлях, дозволимо безвідповідальним керманічам експлуатувати людську енергію собі на користь. Відтак більш відповідальним здається з'ясувати, чому попри зміни людей базові засади політичної гри змінюються дуже повільно. У наступному параграфі поглянемо на пояснення політичних змін з погляду «невдалого інституційного дизайну», що також має свої обмеження у випадку України.

1.4. Можливості та обмеження інституціоналізму: президентіалізм і демократія в Україні

Традиційні інституційні пояснення пов'язують успіхи чи невдачі демократизації з добрим чи поганим розподілом повноважень між гілками влади. Найчастіше говорять про президентіалізм чи парламентаризм як принципи організації політичних систем. Від того, хто фактично домінує у політичній системі, часто залежить дотримання принципу верховенства права, конституціоналізму, ефективності парламенту чи партійної системи. З огляду на те, що вплив перелічених інститутів на

політичні процеси в Україні досить добре висвітлений в літературі⁸⁰, тут перевіримо, як відома теза про обернену залежність між обсягом президентських повноважень і станом демократії виявляє себе у випадку України. Спочатку простежимо, як змінювалися показники індексу президентської влади, далі поглянемо, як президенціалізм і демократія пов'язані між собою у випадку України, а наостанок повернемося до питання про можливості й обмеження традиційного інституціоналізму для пояснення політичних змін.

У цьому параграфі будемо спиратися на кількісні показники «сили» президентів, визначені за методикою О. Норгаарда та Л. Йоханссена. В основі визначення індексу президентської влади⁸¹ (The Index of Presidential Authority, IPA) лежать 37 конституційних повноважень, розділених на три групи: символічні (надання громадянства та придулку, нагородження орденами, скликання парламенту на першу сесію тощо), кадрові повноваження (призначення та звільнення з посад прем'єр-міністра, міністрів, вищого керівництва армії, генерального прокурора та інших керівників центральних органів влади) та політичні (подання законопроектів на розгляд парламенту, ініціювання внесення поправок до Конституції, право вето, введення надзвичайного стану тощо)⁸². Обчислення Індексу здійснюється за формулою:

$$IPA = (1(\sum S_{1-7}) + 2(\sum A_{1-13}) + 3(\sum P_{1-17})) * E * L = IS / 336 * 100,$$

де $\sum S_{1-7}$ – сума символічних повноважень,
 $\sum A_{1-13}$ – сума повноважень призначення,

⁸⁰ Для прикладу див. D'Anieri P. *Understanding Ukrainian Politics*, (2007); Narasymiw B. *Post-Communist Ukraine*, (2002), Kuzio T., Krawchuk R., D'Anieri P. *State and Institution Building in Ukraine*, (1999). Whitmore S. *State Building in Ukraine: The Ukrainian Parliament 1990-2003* (2004), Birch S. *Elections and Democratization in Ukraine* (2000); Wolczuk K. *The Moulding of Ukraine. The Constitutional Politics of State Formation* (2001).

⁸¹ Автори розрізняють поняття «authority» і «power». Останнє, з їх погляду, вказує на здатність досягати результатів, тоді як поняття «authority» «...відображає регульовану і легітимізовану конституційними повноваженнями можливість [президента] діяти. Тут, однак, поняття «authority» перекладене як влада.

⁸² Johannsen L. *IPA: The Index of Presidential Authority. Explorations into the measurement and impact of a political institution* / L. Johannsen, O. Nørgaard // Department of Political Science. University of Aarhus, Denmark. – ECPR Joint Sessions of Workshops. – Edinburgh, 2003. – P. 9-11.

$\sum P_{1-17}$ – сума політичних повноважень,
 E – виборча система (множитьься на 2, якщо президент обирається на прямих виборах),

L – тривалість терміну, на який обирається глава держави (множитьься на 1,1, де друга одиниця позначає кількість років, на які обирається президент. Якщо президент обирається пожиттєво, то уся сума множитьься на 2. IS (Index Score) – значення показника стосовно максимального можливого значення (336).

Формула показує, що кожна група повноважень має свою вагу, де символічні повноваження важать найменше, а політичні – найбільше. Автори визнають, що кодування у кожному випадку є досить складним, з огляду на те, що конституції написані у різних традиціях. Проаналізувавши 98 конституцій (без вказівок на країни), автори виділили три кластери президентських повноважень, які вони назвали «реактивне і символічне президентство», «розділене виконавче президентство» і «виконавче президентство». Наведені у таблиці 1.4.1. значення індексу показують межі між трьома кластерами і середні значення кожного з трьох типів повноважень.

Таблиця 1.4.1. Кластери президентських повноважень⁸³

	Символічні	Кадрові	Політичні	Значення ІПВ
Символічне президентство (N=39)	2,85	3,51	5,15	15,04
Розділене президентство (N=34)	3,15	4,95	8,87	35,13
Виконавче президентство (N=25)	4,40	6,20	11,76	47,26
Усі (N=98)	3,35	4,70	8,14	30,23

Джерело: Johannsen L. *IPA: The Index of Presidential Authority*. – 2003. – P. 9-11.

Значення індексу в досліджуваній групі країн коливаються від 2,5 (Ізраїль, Індія) до 62,5 (Казахстан, Сирія) із середнім значенням 30,2 (Еквадор, Колумбія), що вказує на значну варіативність форм президентства. Дослідники не виявили статистичного зв'язку між «силою» президентства і станом демократії по всій групі країн, але виявили статистично значний негативний зв'язок між «силою» президента й

⁸³ Там само. – С. 9-11.

економічною свободою. Ці результати будуть корисні для перевірки зв'язку між цими показниками у випадку України.

Оскільки у більшості пострадянських країн президенти зосередили у своїх руках значні формальні повноваження, процес нагромадження цих повноважень часто описують поняттям «президентіалізація», а практику їх використання – поняттям «суперпрезидентіалізм»⁸⁴. Спираючись на аргументи Х. Лінца та його послідовників, поглянемо чи справді «сила» президента справляє негативний вплив на стан демократії та політичний режим в Україні⁸⁵. Ми виявили, що з 1996 до 2006 рр. ІПВ для України становив 52,2. У проміжку між 2006 та 2010 рр. значення індексу зменшується до 47,8 і знову повертається до попередніх значень після приходу до влади В. Януковича⁸⁶. (див. Додаток А)

Відповідно до шкали О. Норгаарда й Л. Йоханнсена, значення ІПВ на рівні 47,26 є порогом, що відділяє «розділене президентство», ознакою чого є дуалізм влади, від «виконавчого президентства» з єдиною «вертикаллю» влади. Початкові і кінцеві значення показника ІПВ вказують не так на «президентіалізацію» змішаної форми правління, як на концентрацію повноважень у руках президента і посилення його «ваги» у політичному полі України. Так, Конституція України закріпила такі важливі атрибути змішаної форми правління, як порядок призначення складу уряду, право глави держави ініціювати відставку прем'єра та дуалізм виконавчої влади (що перебуває під керівництвом прем'єр-міністра і президента).

⁸⁴ Варто мати на увазі, що президентіалізація не означає рух у напрямі президентської форми правління, як і те, що суперпрезидентіалізм не означає окремої форми правління. Поняття президентіалізація описує щонайменше чотири процеси: 1) концентрація влади в руках президента; 2) ослаблення взаємодії між урядом і парламентськими партіями; 3) посилення впливу лідерів, а не партій у виборчих кампаніях; 4) збільшення впливу лідерів на електоральну поведінку. Протилежним до президентіалізації є процес парламентаризації, що показує рух у зворотньому напрямі. Див. Зазнаєв О. Президентіалізація полупрезидентской системы / О. Зазнаєв // Вестник Новосибирского государственного университета. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2006. – Вып.2. – С. 62-68.

⁸⁵ Див. Linz J. The Failure of Presidential Democracy / J. Linz // Johns Hopkins University Press. – 1994. – Vol. 1. – P. 94.; Линц Х. Дж. Опасности президентства [Электронный ресурс] / Х. Дж. Линц // Антологии. Пределы власти, 1997. – № 2, 3. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm>.

⁸⁶ Див. Мацієвський Ю. Клієнтелізм в українській політиці у період президентства В. Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський, І. Собчук. – Центр політичних досліджень НаУОА. – 2012. – Режим доступу: http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/Clientelism_Matsiyevsky_Sobchuk.pdf.

Проте інші – такі, як парламентська інвеститура уряду та право припинити повноваження прем'єра лише за згодою останнього у Конституції, не враховані⁸⁷. Фактична ж реалізація цих принципів зводиться до надання згоди парламентом на призначення прем'єр-міністра, одноосібного вирішення питання його відставки, цілковитої залежності Кабінету Міністрів та, зокрема, прем'єр-міністра від президента. Перелічені факти «деформації» інститутів дали підстави окремим дослідникам пояснювати політичні дії гравців, зокрема президента, вадами інституційного дизайну⁸⁸. Такий підхід, однак, не пояснює, чому ці вади виявилися в одних країнах, але були нівельовані в інших. З іншого боку, зосередження уваги лише на формально-юридичній частині інститутів без уваги до мотивів гравців обмежує пояснення констатацією перекосів а, в кращому разі, виробленням рекомендацій до їх поліпшення.

Ті автори, які звертають увагу на мотиви гравців, здається, пропонують глибші пояснення. Так британський політолог Річард Саква пояснює сильного президента (Б. Єльцина) у Росії бажанням еліт компенсувати зниження адміністративного потенціалу держави, що виявився після розпаду СРСР⁸⁹. В Україні відбувалися подібні процеси, тому це пояснення має сенс і в нашому випадку. Однак, крім мотивів еліт до уваги варто брати ще й мотиви самих президентів, серед яких нагромадження повноважень з метою отримання ренти і збереження влади було далеко не останнім.

Ці мотиви добре ілюструють низку законів, прийнятих до і після поновлення дії первинної редакції Конституції 1996 р. (дивіться таб. 1.4.2.) Звертаємо увагу на те, що відповідно до рішень Конституційного Суду України (Рішення від 10 квітня 2003 р., від 16 травня 2007 р., та від 7 липня 2009 р.)⁹⁰, вичерпний перелік повноважень Президента закріплюється в Конституції України і не може збільшуватися чи

⁸⁷ Мартинюк Р. «Суперпрезидентська республіка»: конституційно-правова оцінка феномену та досвіду пострадянських країн / Р. Мартинюк // Право України. Юридичний журнал: наук.-практ. фах. вид. – 2013. – № 7. – С. 252-262.

⁸⁸ Там само. – С. 252-262.

⁸⁹ Sakwa R., Constitutionalism and Accountability in Contemporary Russia: The Problem of Displaced Sovereignty // Russia and its Constitution: Promise and Political Reality. Edited by Gordon Smith and Robert Sharlet. Leiden: Nijhoff. – 2008. – P. 9.

⁹⁰ Мартинюк Р. Конституційні повноваження президента змішаної республіки та доктрина «прихованих» президентських повноважень / Р. Мартинюк // Право України. – 2012. – № 7. – С. 141-150.

зменшуватися через прийняття законодавчих актів. І все ж, політична практика в Україні часто виходить за рамки формальних обмежень.

Таблиця 1.4.2. Закони, що збільшили повноваження Президента України (2010-2013 рр.)

Дата ухвалення	Назва документа	Вплив на збільшення повноважень
7 липня 2010 р.	Закон «Про судоустрій і статус суддів» ⁹¹	Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду ⁹² .
7 жовтня 2010 р.	Закон «Про Кабінет Міністрів» ⁹³ , Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність з Конституцією України»	Президент одноосібно призначає: склад уряду (за поданням прем'єр-міністра); голів державних адміністрацій; генеральний прокурор звільняється одноосібно президентом. Закон підпорядкував Президентіві Службу безпеки України.
9 грудня 2010 р.	Указ Президента «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»	Всі органи виконавчої влади отримують юридичний статус «центрального» (ЦОВВ), що переводить їх у фактично пряме підпорядкування Президенту ⁹⁴ .
17 березня 2011 р.	Закон «Про центральні органи виконавчої влади» ⁹⁵	Міністерства та інші ЦОВ утворюються, реорганізуються і ліквідуються Президентом за поданням

⁹¹ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI (зі змінами) // Верховна Рада України. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010. – №41-42, №43, №44-45. – С. 529.

⁹² Коментарі Ради Європи стосовно цього закону наголошували, що «така система є проблематичною, оскільки вона надає повноваження створювати та ліквідувати суди Президенту, який, водночас, є найвищою особою в системі органів виконавчої влади». Див. Коментар до Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 14 жовтня 2010 року [Електронний ресурс] // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1289997619>.

⁹³ Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 02.12.2012 №5463-17 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2591-17>.

⁹⁴ Адміністративна реформа від Президента В. Януковича не сприятиме підвищенню ефективності урядування в Україні [Електронний ресурс]: стаття. – Український незалежний центр політичних досліджень. – 2011. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/5166>.

⁹⁵ Про центральні органи виконавчої влади [Електронний ресурс]: Закон України від 01.01.2013 №3166-17 / Верховна Рада // Відомості Верховної Ради. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>.

Таблиця 1.4.2. Закони, що збільшили повноваження Президента України (2010-2013 рр.) (продовження)

		прем'єр-міністра. Перший заступник і заступник міністра призначаються на посади за поданням прем'єра і звільняються з посад Президентом.
17 травня 2012 р.	Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» ⁹⁶	Програма діяльності Кабінету Міністрів повинна ґрунтуватися не тільки на передвиборній програмі Президента України, але й на щорічних посланнях Президента до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України. Послання, фактично, замінило собою щорічну Державну програму економічного і соціального розвитку ⁹⁷ .
28 листопада 2012 р.	Закон «Про всеукраїнський референдум»	Конституційність чи неконституційність того або іншого питання, яке пропонується винести на референдум, визначають Президент і ЦВК. Закон дає можливість Президентіві вносити зміни до Конституції за допомогою референдуму ⁹⁸ .

Перелічені у таблиці закони свідчать про концентрацію та централізацію повноважень у руках Президента, що посилилася після скасування політичної реформи 2004 р. Формально правові пояснення цього явища відштовхуються від доктрини «прихованих» президентських повноважень, яка стверджує, що Президент може мати повноваження, які прямо не сформульовані у тексті Конституції, але які можуть бути виведені з його загальних конституційних повноважень⁹⁹.

⁹⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України [Електронний ресурс]: Закон України від 17.05.2012 № 4731-VI // Верховна Рада України. – Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013. – № 15. – С. 98. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4731-17>.

⁹⁷ Напівпрезидентський режим: можливості конституційної демократизації / С. Балан, С. Конончук // ШПА, УНЦПД. – К.: Лікей. – 2012. – С. 25.

⁹⁸ Мусіяка В. Про всеукраїнський референдум [Електронний ресурс]: інтерв'ю / В. Мусіяка. – Ракурс. – 2012. – Режим доступу: <http://racurs.ua/84>.

⁹⁹ Мартинюк Р. Конституційні повноваження президента змішаної республіки та доктрина «прихованих» президентських повноважень / Р. Мартинюк // Право України. – 2012. – № 7. – С. 141-150.

Так чи інакше відзначені прямі та «приховані» повноваження глави держави не дають підстав визначати форму правління в Україні як президентську, за якої виконавча влада відділена від законодавчої і не несе політичної відповідальності перед парламентом¹⁰⁰. У цьому також виявляються обмеження традиційного інституційного підходу, що бере до уваги лише формально-юридичний бік справи.

Дещо інші можливості виникають тоді, коли до уваги брати не самі повноваження, а те, як вони використовуються. У цьому разі президентство В. Януковича можна характеризувати поняттям «суперпрезидентіалізм» – така концентрація влади в руках президента та його оточення, що дозволяє використовувати її без обмежень з боку законодавчої та судової влади.

Розглядаючи позицію президента щодо парламентської більшості (за класифікацією Ф. Фрісон-Роше¹⁰¹), варто відзначити, що В. Януковичу не вдалося сформувати монолітну парламентську більшість. Після виборів 2012 р. фракція Партії регіонів налічувала 209 депутатів, але цього виявилось замало, щоб отримати одноосібний контроль у парламенті. Такий вид більшості, як «коаліція з домінуючою партією», яку ми мали впродовж 2010-2013 рр., змушувала президента зважати не лише на суб'єктів провладної коаліції, але й на опозицію. Спроби подолати ці обмеження виявлялися через особисті та «сімейні» впливи, зменшуючи значущість партійних, які характеризували «розділене» президентство В. Ющенка.

Таким чином, посилення президентських повноважень та спроби Президента сформувати лояльну парламентську більшість можна розглядати у двох площинах: із формально-юридичного погляду ми бачимо президентіалізацію змішаної форми правління в Україні у період 2010-2014 рр. Проявами цього тренду стало зменшення впливу партій та парламенту на главу держави, що пов'язане як із «силою» Президента, так і з «слабкістю» самого парламенту. Попередній політичний досвід, зокрема слабкість демократії, традиції патерналізму та слабкість громадянського суспільства, сприяли посиленню президентських

100 Poguntke T. The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analysis [Electronic resource] / T. Poguntke, P. Webb // Comparative Politics, 2007. – Accessed: www.logobook.ru/af/11028194/2537/0199252017_sample.pdf.

101 Напівпрезидентський режим: можливості конституційної демократизації / С. Балан, С. Конончук // ШПА, УНЦПД. – К.: Лікей. – 2012. – С. 11.

повноважень¹⁰². Натомість діапазон значень ІПВ в Україні чітко показує тип президентства, який існує в Україні від 1996 р., а практика використання Президентом своїх повноважень дозволяє говорити про феномен суперпрезидентіалізму в Україні, що мав місце під час президентства Л. Кучми і В. Януковича.

Президентіалізм, демократія і економічна свобода в Україні

Якщо відійти від формально-юридичного підходу, що намагається зафіксувати зміни у формах правління, і поглянути на інститути як стимули, що мотивують акторів до дій, то ми побачимо дещо іншу картину. Так, Генрі Хейл розглядає динаміку режимів у Євразії з допомогою поняття «патронатне президентство» (patronal presidentialism). Цим поняттям дослідник окреслив специфічну сукупність інститутів, де поєднані значні формальні повноваженнями президента та його неформальний вплив¹⁰³. У більшості пострадянських країн «патронатне президентство» виявляє себе у двох формах – системах одноосібної влади (single pyramid system) і системах конкуруючої влади (competing pyramid system). Такий підхід виходить за межі традиційного інституціоналізму і дозволяє гнучкіше пояснювати динаміку режимів на пострадянському просторі.

Дискусія з приводу впливу президентіалізму на становлення демократії та економічної свободи, зокрема, в країнах колишнього Радянського Союзу, є доволі тривалою. Одна група авторів, услід за Х. Лінцом, відстоює тезу про небезпеку президентської форми правління для розвитку демократії у посткомуністичних країнах. Друга – наголошує на перебільшенні цих загроз¹⁰⁴.

Так Лінц стверджує, що президентіалізм має негативний вплив на становлення демократії через такі його риси, як розділена легітимність, небезпека розриву в здійсненні політики, персоналізація влади та

102 Див. Мартинюк Р. Суперпрезидентська республіка: конституційно-правова оцінка феномену та досвіду пострадянських країн / Р. Мартинюк // Право України. Юридичний журнал: наук.-практ. фак. вид. – 2013. – № 7. – С. 252-262.

103 Хейл Г. Президентский режим, революция, демократия / Г. Хейл // Pro et Contra, 2008. – № 1. – С. 6-21.

104 Elgie R. Semi-Presidentialism and Democracy / Elgie R., Moestrup S., Wu Y.-S. // Palgrave Macmillan. – 2011. – P. 15; Kakhishvili L. Explaining Democratic Developments in Post-Communist Countries [Electronic resource] / L. Kakhishvili // e-International Relations, 2013. – Accessed: <http://www.e-ir.info/2013/04/08/explaining-democratic-developments-in-post-communist-countries/>.

важливість посади президента, що перетворює вибори у гру з нульовою сумою¹⁰⁵. Подвійна відповідальність президента та парламенту є особливо небезпечною у кризові періоди, фіксований термін повноважень призводить до розривів у здійсненні політики, гра з нульовою сумою на виборах ускладнює представництво всього населення, однак найбільшою проблемою, вважає автор, є концентрація в руках президентів надмірних повноважень, що і заважає демократичному становленню країн¹⁰⁶. Саме тому варто зосередити увагу на змінах сили президентських повноважень у світлі зміни показників демократизації країни.

Попри те, що Лінц розглядав випадки країн Латинської Америки, його послідовники¹⁰⁷ погоджуються з тим, що президентські системи містять небезпеки і для інших країн. Так С. Абдукадіров, наприклад, вказує на нестабільність президентських режимів у країнах Середньої Азії¹⁰⁸.

Критики Лінца розглядають президенціалізм як одну з причин проблемного становлення демократій у країнах пострадянського простору, але не першочергову. Ірландський дослідник Роберт Елджі на прикладі кількох випадків змішаних форм правління доводить, що розподіл влади (іх співіснування) за напівпрезиденціалізму є безпечним для становлення демократії, з чого робить висновок про причинний зв'язок демократії та інших чинників, наприклад, уряду меншості¹⁰⁹. З іншого боку, Тімоті Фрай вказує, що суспільні обставини, які зумовили вибір форми правління, мають більший вплив на успішність демократії, ніж власне повноваження глави держави¹¹⁰.

¹⁰⁵ Линц Х. Дж. Опасности президентства [Электронный ресурс] / Х. Дж. Линц // Антология. Пределы власти, 1997. – № 2, 3. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm>.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Horowitz D. L. Comparing Democratic Systems [Electronic resource] / D. L. Horowitz // Journal of Democracy, 1990. – Vol. 4. – № 1. – Accessed: <http://glennschool.osu.edu/faculty/brown/Failed%20States%20Readings/Horowitz.pdf>; Kakhishvili L. Explaining Democratic Developments in Post-Communist Countries [Electronic resource] / L. Kakhishvili // e-International Relations, 2013. – Accessed: <http://www.e-ir.info/2013/04/08/explaining-democratic-developments-in-post-communist-countries/>.

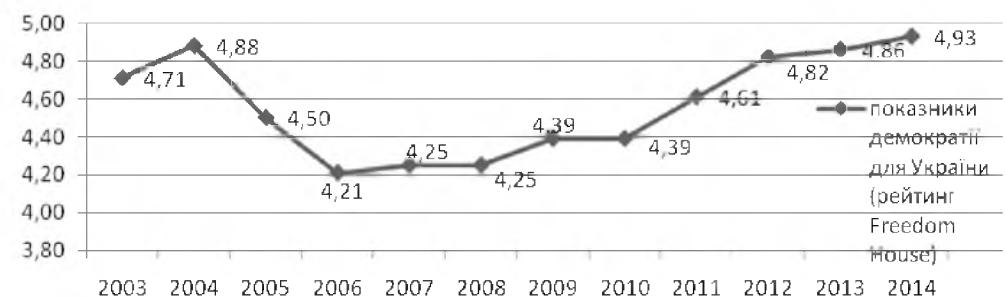
¹⁰⁸ Abdukadirov S. The Failure of Presidentialism in Central Asia. / S. Abdukadirov // Asian Journal of Political Science. – 2009. – Vol. 17. – № 3. – P. 285-298.

¹⁰⁹ Elgie R. The Perils of Semi-Presidentialism. Are they Exaggerated? / Elgie R. // Democratization, 2008. – Vol. 15. – № 1. – P. 49-66.

¹¹⁰ Frye T. A Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidencies / T. Frye // Comparative Political Studies, 1997. – Vol. 5. – №30 – P. 523-552.

З огляду на суперечливі пояснення зв'язку президенціалізму, демократії і економічної свободи, погляньмо, яким є цей зв'язок у випадку України. На рис. 1.4.1. відображена крива демократизації України за оцінками Freedom House.

Рис. 1.4.1. Динаміка показників демократизації України 2003-2014 рр.

Джерело: Nations in Transit: Ukraine (2003-2014).

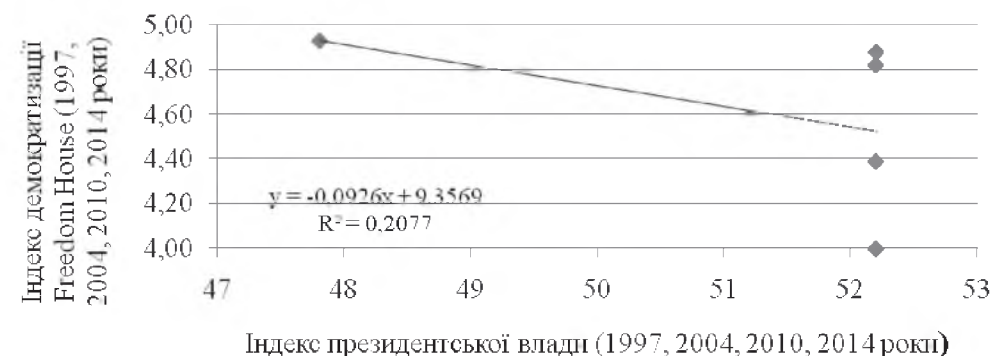
З рисунка видно, що коливання показника демократизації в Україні не виходило за межі одного пункту, що ілюструє нашу тезу про існування гібридного режиму в Україні. У проміжку між 2004 і 2010 роками показник демократизації в Україні поліпшився з майже 4,9 у 2004 р. до 4,2 бала у 2006 р. і залишався у межах 4,2-4,4 балів із 2006 до 2010 рр¹¹¹. (за шкалою від 1 до 7, де 1 означає найкращий показник, а 7 найгірший). Водночас у цей же період значення ІПВ суттєво знизилася (з 52,2 до 47,8). Натомість, починаючи з 2010 р., показники демократизації погіршуються (з 4,4 балів у 2010 до 4,9 у 2012-2014 рр.), а ІПВ, у зв'язку з поверненням у дію Конституції в редакції 1996 р., повернувся до попередніх значень (52,2).

Очікування того, що зростання показника ІПВ мають вказувати на погіршення значень показника індексу демократизації, не підтвердилися. Коефіцієнт кореляції Пірсона між ІПВ та показниками демократизації дорівнює 0,5, а це означає, що між показниками існує обернений помірний зв'язок. Проте коефіцієнт детермінації дорівнює 0,2, що означає, що зміна показників індексу президентської влади

¹¹¹ Див. Nations in Transit 2014 [Electronic resource] // Freedom House. – Accessed: <http://freedomhouse.org/sites/default/files/Data%20tables.pdf>.

лише у 20% пояснює зміну показників демократизації. Решта 80% – не досліджені чинники. Результати кореляційного аналізу обох показників показані на рис. 1.4.2.

Рис. 1.4.2. Співвідношення індексу президентської влади та індексу демократизації в Україні (у динаміці 1999-2014 рр.)

Проте зв'язок підтвердився стосовно сили президентства і стану економічної свободи. Крива індексу економічної свободи України (див. рис. 1.4.3.), що визначається американською The Heritage Foundation у шкалі від 0 до 100 (де 0 – найменш вільна, а 100 – найбільш вільна економіка), рідко піднімалася вище 50 пунктів (категорія «переважно не-вільних економік»), залишаючись у групі «репресованих економік»¹¹². Це дало підстави шукати зв'язок між обома показниками.

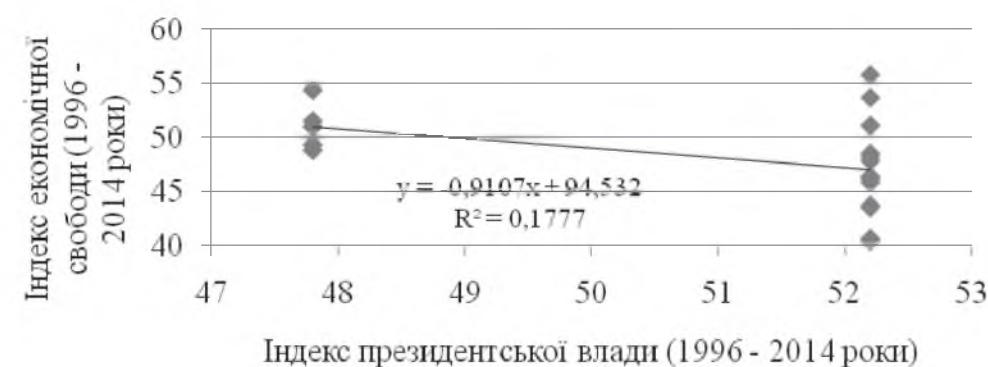
Рис. 1.4.3.

¹¹² Див. 2015 Index of Economic Freedom. Ukraine // The Heritage Foundation. – Accessed: <http://www.heritage.org/index/country/ukraine>.

Зв'язок президенціалізму і економічної свободи також виявився обернений, але більш виражений ніж у випадку демократизації. Коефіцієнт кореляції Пірсона між ІПВ та індексом економічної свободи дорівнює (мінус) - 0,42, а це означає, що чим вищий індекс президентської влади, тим нижчий індекс економічної свободи. Коефіцієнт детермінації на рівні 0,18, свідчить, що зміна показників індексу президентської влади лише у 18% пояснює зміну показників індексу економічної свободи¹¹³. Див. рис. 1.4.4.

Рис. 1.4.4. Співвідношення індексу президентської влади та індексу економічної свободи в Україні (у динаміці 1999-2014 рр.)

Таким чином, очікування про існування зв'язку між ІПВ і демократією у випадку України не підтвердилося, проте дослідження показало наявність статистично суттєвого оберненого зв'язку між ІПВ і економічною свободою. Негативний зв'язок між цими показниками вказує на подібність України, як і більшості пострадянських країн, до країн Латинської Америки. Коли повноваження президента були меншими, показники демократизації і економічної свободи поліпшувалися, але прориву в просуванні демократії не відбулося. Причини, як було запропоновано вище, у відсутності в еліт стимулів змінювати звичні способи взаємодії. Доки корупція, клієнтелізм і неформальні угоди забезпечують доступ до влади і ренти, еліти будуть робити все, щоб стримати зовнішній і внутрішній демократичний тиск і зберегти наявну систему «обмеженого доступу» з гібридним режимом.

¹¹³ Перевірка значущості зв'язку між усіма показниками подана у додатку Б.

Питання причинності, однак, залишається відкритим. Чи це президент зі значними повноваженнями послаблює демократію, чи може слабкий парламент і слабе громадянське суспільство дають президентові можливість посилювати свої повноваження? Обидва спостереження повертають нас до початкової тези – у стані неефективної рівноваги (інституційної пастки) еліти можуть змінювати одні одних при владі, але базові засади функціонування суспільства залишаються незмінними (або змінюються дуже повільно).

Здійснений аналіз підштовхує до двох висновків. Перший стосується зв'язку президенціалізму, демократії та економічної свободи. Якщо зв'язок між ІПВ і демократією у нашому випадку не підтвердився, то підтвердився обернений зв'язок між «силою президента» і економічною свободою. Значення індексу економічної свободи можна вважати одним із показників економічного розвитку (поряд з ВВП, загальним рівнем освіти, урбанізацією тощо). Отже, якщо президенціалізм гальмує економічний розвиток, то він, опосередковано, гальмує демократизацію¹¹⁴.

Другий висновок стосується зв'язку президенціалізму та авторитаризму. Практика «суперпрезиденціалізму», що виразно проявилася під час президентства В. Януковича, не призвела до встановлення авторитаризму¹¹⁵. Більш доречним тут є вивчення не самих формальних повноважень, а того, як вони використовуються. Поняття «патронатного президентства» може стати у нагоді.

Висновки

Традиційні транзитологічні та інституційні пояснення показали, що Україна зійшла зі шляху демократичних та ринкових трансформацій і опинилася у «сірій зоні». Визнання того, що режим в Україні став

¹¹⁴ Статистичний зв'язок між економічним розвитком і демократією, встановлений ще С. Ліпсетом, підтверджувався багаторазово. Див., наприклад, Vanhanen T. The Level of Democratization Related to Socioeconomic Variables in 142 States (1880-1985) / T. Vanhanen // Scandinavian Political Studies, – 1989. – Vol. 12, № 2, – P. 95-127.; Пшеворський А. Що робить демократії життєздатними? У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / А. Пшеворський, М. Альварес; ред. Д. Гудзіна; пер. з англ. – К.: Ай-Бі. – 2003. – С. 215-234.

¹¹⁵ Детальне пояснення причин цього явища здійснено у розділі V.

гібридним, очевидно, більш коректне, ніж переконання про його перехідний характер. Пояснення причини цього стану ми спробували обґрунтувати у цьому розділі.

Політичний режим тут визначений як інституціоналізована сукупність формальних та неформальних правил, що накладають на політичних гравців горизонтальні і вертикальні обмеження у здійсненні влади. З цього погляду режим – це не стільки люди, як інститути, тобто правила, що визначають поведінку людей. Визнання правил є важливим показником при розмежуванні процесу (зміни режиму) і результату (консолідації авторитаризму чи демократії, гібридизації чи занепаду режиму). Ми наголошуємо, що невизнання гравцями формальних правил, як і визнання ними неформальних правил, має наслідком гібридизацію режиму.

Виділивши транзитологічний, інституційний та постінституційний дискурси, ми показали переваги і недоліки кожного з них, а виявивши обмеження транзитологічного підходу, запропонували альтернативну періодизацію політичних змін в Україні. Попередні спроби періодизації транзиту зіткнулися з обмеженнями методологічного характеру, зумовленими не лінійністю і незавершеністю процесу змін. Із плином часу ми можемо додавати нові етапи, але такий підхід не скаже нам нічого ні про тривалість переходу, ані про те, чому Україна не стала демократією.

Ті самі обмеження присутні і в традиційних інституційних поясненнях, коли мова заходить про вади інституційного дизайну. Наголос на недосконалому розподілі повноважень не пояснює причин цього стану. Чому, наприклад, у більшості пострадянських країн такі «перекося» мали місце, а в більшості східноєвропейських – ні? З іншого боку, визнання того, що нечіткий розподіл повноважень між гілками влади дозволив Президентові збільшити свій вплив на політичний процес, важливе, але навіть показавши, що збільшення повноважень вело до зниження економічної свободи, ми не можемо з'ясувати причинність. Чи це слабкість «демократичної противаги» (парламенту, опозиційних партій чи громадянського суспільства) дозволяла Президентам Леоніду Кучмі і Віктору Януковичу виходити за межі своїх конституційних повноважень, чи, навпаки, надані їм повноваження і неформальний

вплив дозволяв ефективно обмежувати парламент, опозицію і громадянське суспільство?

З огляду на обмеження цих двох найбільших уживаних пояснень, у цій роботі розвивається альтернатива, яка сформувалася на перехресті нового інституціоналізму та нової політичної економії. Вбачається, що найглибше, на сьогодні, пояснення причин застою в Україні пропонує теорія суспільств обмеженого та відкритого доступу Д. Норта і його колег.

Пояснення того, чому Україна опинилася у цьому стані, здійснене з допомогою теорії інституційних пасток, яка дозволяє доповнити мета-теорію Д. Норта. На обґрунтування тези про те, що Україна потрапила у системну інституційну пастку, запропонована модель сповзання України у пастку гібридності. Модель виходить із того, що три неформальні інститути – клієнтелізм, непотизм і корупція – становлять своєрідний операційний код політичної культури еліт. Ці інститути визначають поведінку еліт протягом усього періоду незалежності. Керуючись звичними для себе практиками, фрагментовані українські еліти не мали стимулів для вироблення стійких правил демократичної політичної гри. Більшість угод, таким чином, мала неформальний характер. Останні були посилені слабкістю держави, високою непевністю і відсутністю взаємної довіри гравців один до одного. Неформальний характер угод і короткострокові мотиви (політична доцільність) призвели до руйнування принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права призвів до утвердження неефективної інституційної рівноваги – гібридного режиму. Перша спроба («Помаранчева революція») виштовхнути країну з цієї пастки була невдалою. Чи буде вдалою друга спроба (Революція гідності), поки що говорити рано. Якщо запропонована модель правильна, то вихід із пастки можливий за умов «системної уразливості», яка має підштовхнути еліти відмовитися від звичного для них коду поведінки, закласти основи верховенства права і погодитися на гру за правилами. Революція 2014 р. і війна з Росією створюють достатньо стимулів для такого вибору.

Розділ II. Старі інститути, нові умови: етапи сповзання у пастку гібридності (1991-2004 рр.)

2.1. Актори та інститути: формування правил політичної гри під час президентства Л. Кравчука

Що можна вважати відправною точкою для аналізу змін політичного режиму в Україні? Який режим (актори й інститути) сформувався в Україні в період президентства Л. Кравчука? Взагалі, якою була Україна після проголошення незалежності?

Щоб відповісти на ці питання, ми повинні виокремити суттєві змінні, які допоможуть нам визначити межі аналізу. Із нашого визначення режиму випливає, що такими змінними є актори та інститути.

Акторами прийнято вважати різні сегменти еліт, тобто ті організовані групи у суспільстві, які здатні впливати на політично значущі рішення¹. Певні індивіди – державні діячі, безперечно, впливають на прийняття політичних рішень і часто самі є суб'єктами прийняття таких рішень. Але специфіка політичного життя полягає в тому, що лідери не є повністю самостійними у своїх діях ні в авторитарних, ні в демократичних режимах. Ступінь залежності від різних груп може часто змінюватися, але вона ніколи не дорівнюватиме нулю. Тому ми розглядаємо лідерів швидше як функцію інтересів еліт, а не автономних суб'єктів політичного процесу. Громадяни ж, у більшості випадків, «впливають на політичний процес тією мірою, якою їм це дозволяють робити еліти»². Для цього, щоб мати реальне політичне значення, громадяни повинні бути мобілізовані елітами або контрелітами. Ми підтримуємо тезу В. Гельмана про те, що громадськість треба розглядати радше як специфічний вид ресурсів у розпорядженні еліт, а не як самостійних акторів³.

¹ Higley J. Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe / J. Higley, R. Gunter (eds). – Cambridge, 1992. – P. 10.

² Gel'man V. Political Opposition in Russia: A Dying Species? / V. Gel'man // Post. Soviet Affairs. – 2005. – Vol. 21. – № 3. – P. 227.

³ Гельман В. Из огня да в польмя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 82. Винятки, звісно є. Взяти хоча б «Помаранчеву революцію» та Євромайдан – приклади активного впливу суспільства на політичне життя. Питання про те, наскільки мобілізація була керованою – залишається відкритим.